

DUŠAN JELOVINA

GLAVNE ZNAČAJKE STAROHRVATSKE
MATERIJALNE KULTURE OD 7. DO 12. STOLJEĆA
NA PODRUČJU IZMEĐU RIJEKA ZRMANJE I
CETINE

UDK 904(497.13):653*
Izvorni znanstveni članak
Original Scientific Paper

Dr. Dušan Jelovina
YU — 58000 Split
Muzej hrvatskih arheoloških
spomenika, O. Price b. b.

Autor pokušava na vrlo sažet način sintetički upozoriti na glavne značajke starohrvatske materijalne kulture od 7. do 12. st., temeljene na bogatoj arheološkoj spomeničkoj građi, koja uglavnom potječe s centralnog područja stare hrvatske države, tj. s teritorija omeđenog rijekama Zrmanjom i Cetinom. Prema građi članak se može podijeliti u dva dijela. U prvom dijelu, koji obuhvaća vrijeme od 7. do 9. st., osim najnovijih rezultata istraživanja, autor iznosi i obrađuje pojedine najstarije grobne nalaze, koji nesumnjivo nose obilježja zapadnoevropskih i bizantskih radioničkih centara. U drugom dijelu koji obuhvaća vrijeme od 9. pa do, otprilike, konca 11. st., obrađena je cjelokupna spomenička baština s brojnih nalazišta na dalmatinsko-hrvatskom području. Osim mnogih poznatih interpretacija i činjenica, autor je iznio i niz novih znanstvenih tumačenja, koja će, sasvim sigurno, pridonijeti boljem osvjetljavanju razvitka materijalne i duhovne kulture Hrvata na ovom području.

Nakon doseljenja Hrvata u novu postojbinu početkom 7. st. dolazi do značajne promjene u povijesti Dalmacije i svega Balkanskog poluotoka. Tu promjenu izazvali su snažni naleti Avara i Slavena u ove krajeve, rušeci i zauzimajući romanska naselja.¹ Od toga rušilačkog naleta ostalo je pošteđeno samo nekoliko većih i bolje utvrđenih priobalnih gradova, koji su kasnije ostali u sklopu bizantske arhontije, odnosno bizantskog temata Dalmacije. Nakon tih burnih događaja pa sve do početka 9. stoljeća, tj. do formiranja prve hrvatske državne zajednice, povijesna nam vrela gotovo puna dva stoljeća ne pružaju gotovo nikakvih podataka o drugim društveno-političkim i kulturnim zbivanjima na ovom području.

¹ F. Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb 1925, 239—264; N. Klaić, Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb 1971, 133—140.

Na teritoriju sjeverne i srednje Dalmacije, nakon drugog svjetskog rata, arheološkim istraživanjima otkriveno je nekoliko značajnih nekropola iz 7. i 8. stoljeća. Zahvaljujući upravo tim sustavnim istraživanjima, došli smo do niza vrijednih arheoloških otkrića. Ona omogućuju da barem malko pokušamo pristupiti rasvjetljavanju pojedinih nepoznanica vezanih uz život i razvoj materijalne i duhovne kulture Hrvata u vremenu nakon njihova neposrednog doseljenja u novu domovinu, tj. od prvih nekoliko decenija 7. pa do otprilike početka 9. stoljeća. Iz tog vremena (7. i 8. st.), prisutnost Hrvata na priobalnom jadranskom području i njegovu zaleđu potvrđuje i niz vrlo značajnih proizvoda tzv. primijenjene umjetnosti (uglavnom slučajno pronađeni), koji se kao grobni nalazi najčešće manifestiraju u kovinskim izrađevinama nakita, a koji su, sasvim pouzdano, kao produkti zapadnoevropskih i bizantskih radioničkih centara importom dospjeli na dalmatinsko tlo, ili su možda proizvedeni u romaniziranim gradovima na jadranskoj obali.

Iz te skupine nakita ističemo zlatnu garnituru mediteransko-bizantskog obilježja iz početka 7. stoljeća,² slučajno pronađenu u grobu u Golubiću kod Knina, a nju sačinjava đerdan, dva para naušnica i prsten (sl. 1). Đerdan se sastoji od niza naizmjenično nanizanih jajolikih i okruglih zrnaca i polumjesečastih pločica ukrašenih filigranskom niti, dok naušnice pripadaju zvjezdolikom i grozdolikom tipu. Ljepotu i raskoš zlatarskog umijeća naročito pokazuje par zvjezdolikih naušnica, koje se prema stilu i tehničkoj izradi »na proboj« u pravom filigranu i granulaciji, mogu svrstati među izvanredna zlatarska dostignuća. Značajno mjesto zauzima i bogato ukrašena zlatna garnitura nakita iz ženskog groba slučajno otkrivenog u Trilju kod Sinja.³ Po svojoj kvalitetnoj raskošnoj izradi ta garnitura pripada najljepšim primjercima nakita te vrste u Hrvatskoj. Na osnovi zlatnog solidusa bizantskoga cara Konstantina V. Kopronima i sina mu Lava IV. (751—775), nađenog u istom grobu (vjerojatno u ustima pokojnice kao obolus prema poganskim običajima), pretpostavlja se da je zlatna garnitura najvjerojatnije dospjela u zemlju koncem 8. ili početkom 9. stoljeća i da je pripadala istaknutoj osobi, vjerojatno ženi kojeg hrvatskog dostojanstvenika.

Osim ovih skupocjenih nalaza nakita bizantskog porijekla, na prilično širokom području između Velebita i rijeke Cetine, evidentiran je još niz luksuznih grobnih i pojedinačnih nalaza koji se mogu pripisati bizantskom importu. To su uglavnom naušnice sa zvjezdolikim privjeskom, ili su to naušnice tzv. grozdolikog tipa iz 8. i početka 9. stoljeća,⁴ izrađene kvalitetnom zlatarskom tehnikom od plemenite kovine.

² Lj. Karaman, Iskopine društva »Bihaća« u Mravincima i starohrvatska groblja, *Rad JAZU*, knj. 286, Zagreb 1940, 22; Z. Vinski, Naušnice zvjezdolikog tipa u Arheološkom muzeju u Zagrebu, *Starohrvatska prosvjeta* (dalje *SHP*), ser. III, sv. 2, Zagreb 1952, 32, 40.

³ Lj. Karaman, Zlatni nalaz na Trilju nedaleko Sinja, *Vjesnik za arheol. i hist. dalmatinsku*, god. XLIV, Split 1921, 3—19; S. Gunjača-D. Jelovina, Starohrvatska baština, Split 1976, 105/66.

⁴ J. Belošević, Materijalna kultura Hrvata 7—9. st., Zagreb 1980, 88—90.

Iz ranog 7. stoljeća potječe, kao ostavština putujućeg zlatara, i skupni nalaz lijevanih brončanih matrica za otiskivanje (presmodelâ) iz Biskupije kod Knina.⁵ Nalaz ukupno broji 24 komada raznih matrica za otiskivanje nakita i ukrasnih dijelova konjske orme. Među njima posebno valja istaknuti stiliziranu životinju u obliku konja, te matricu za umnožavanje grozdolikih naušnica (sl. 2). Iz toga vremena potječu i dijelovi lijevane brončane pojasne garniture za mušku nošnju Avara (Tab. VI), nađena u grobu u Smrdeljima kod Skradina.⁶ Dijelovi su garniture pozlaćeni i ukrašeni stiliziranim vegetabilnim motivom i fantastičnim životinjama, a datira se u vrijeme od završetka 7. do početka 9. stoljeća. Premda se na teritoriju Dalmatinske Hrvatske na više mjesta susrećemo s istim ili sličnim nalazima dijelova brončanih pojasnih garnitura, to ne mora da upućuje na eventualnu avarsku etničku pripadnost, ili na zaključak da bi neki od tih grobova u kojima su nađeni takvi predmeti pripadali Avaru.⁷ Za te nalaze sigurno možemo smatrati da predstavljaju avarske izrađevine i da su kao kulturno dobro Avara zajedno s Hrvatima došli u njihovu novu domovinu ili su pak putem trgovačkih i drugih veza dospjele na ovo područje.

Među izuzetno rijetke i značajne spomenike kulture iz ovog ranog vremena spada i kadionica iz stare Vrlike (selo Cetina).⁸ Ona predstavlja jedinstven primjerak te vrste nalaza ne samo u SR Hrvatskoj već i u Evropi (sl. 3). Kadionica je od srebra s djelomičnom pozlatom, a rađena je tehnikom lijevanja. Po svojem obliku, kompoziciji ukrasa najsrodnija je poznatom Tasilovu kaležu iz Kremsmünthera, što i upućuje na pretpostavku da je kadionica, kao ranokarolinški proizvod, nastala približno oko sredine 8. stoljeća, a donijeli su je na dalmatinsko tlo franački misionari poslije 800. godine prilikom pokrštavanja Hrvata.

Osim skupocjenog nakita i izuzetno značajnih i rijetkih nalaza, s teritorija Dalmacije potječe mnoštvo drugih predmeta koji su bili u svakodnevnoj upotrebi u domaćinstvu ili su služili kao kozmetički pribor. Od kovinskih predmeta 7. i 8. stoljeća pretežno su zastupani noževi, sjekire, srpovi, pređice, igle, šila, ognjila i razni okovi, a od kosti i rogovlja češljevi, iglenici, pa recipijenti za sol, dok se iznimno nalazi i stakleno posuđe.⁹ Među spomenutom građom posebno valja istaknuti predmete od kosti i roga. Najviše takvih nalaza potječe s nalazišta Ždrijac kod Nina

⁵ J. Korošec, Ostave brončanih matrica za otiskivanje u Biskupiji kod Knina, *SHP*, ser. III, sv. 6, Zagreb 1958, 29—44.

⁶ F. Radić, Nekoliko kovinskih uresa sa pojasnih kaiša, ostružnog remenja i drugih podveza u nošnji starih Hrvata, *SHP*, god. IV, br. 3 i 4, Knin 1898, 130—134; Lj. Karaman, Iskopine društva »Bihaća« u Mrvincima i starohrvatska groblja, *Rad JAZU*, knj. 268, Zagreb 1940, 24, sl. 20.; D. Jelovina, Starohrvatske nekropole na području između rijeka Zrmanje i Cetine (dalje Starohrvatske nekropole), Split 1976, 67, tab. LXXX.

⁷ D. Jelovina, Starohrvatske nekropole, 81.

⁸ K. Vinski-Gasparini, Ranosrednjovjekovna kadionica iz stare Vrlike, *SHP*, ser. III, sv. 6, Zagreb 1958, 93—104; D. Jelovina, Starohrvatska baština, Split 1976, 112/80; Z. Vinski, Zu einem singulären frühkarolingischen Thuribulum-Fund in Kroatien, *Lebendige Altertumswissenschaft*, Wien 1985, 344—347.

⁹ J. Belošević, o. c., 128—131, tab. LXXXVI i LXXXVII.

i iz Burnuma (selo Ivoševci) kod Kistanja. Oni predstavljaju doista rijetke nalaze te vrste u starohrvatskim grobovima 8. stoljeća. Koštani dvostrani češljevi ukrašeni raznim geometrijskim ornamentom,¹⁰ nesumnjivo potvrđuju da su Hrvati neke predmete materijalne kulture preuzimali od više-manje romaniziranog i etnički heterogenog starosjedilačkog stanovništva, jer je poznato da su takve koštane izrađevine, kao kozmetički pribor, kasnoantičko kulturno blago. Zanimljive nalaze predstavljaju i predmeti izrađeni od jelenjih rogova¹¹ (Tab. VII), ukrašeni kulturnim scenama vezanim po svoj prilici uz šamanističko vjerovanje. Smatra se da se ovdje najvjerojatnije radi o posudama za sol, tj. soljenki načinjenoj od parožaka, kao kulturnom dobru Avara.

Pojedini predmeti iz tog vremena iskazuju nesumnjivo djelomičnu vezu s praslavenskom kulturnom baštinom. To se, osim spomenutih kovinskih predmeta, ponajviše odnosi na zemljano posuđe, zatim na drvene vedrice (bardake), što je sve u vezi sa zagrobnim vjerovanjem, kad se uz mrtvace u grobove stavljalo posuđe s hranom i pićem kao popudbina za drugi svijet.¹² Keramičko posuđe je lokalne proizvodnje, pretežno rađeno na primitivnom lončarskom kolu, a nije rijedak slučaj da su poneki primjerci i rukom modelirani (Tab. VIII). Posuđe su trbušasto-kružnog ili češće jajoliko-kružnog oblika. Pretežno su glatke površine, a samo su pojedini primjerci ukrašeni raznim urezima, nepravilnom valovnicom, cik-caknim crtama i slično. Za izradu se uzimala slabo pročišćena glina s primjesom zrnaca kvarcita. Pečenje je u pravilu dosta loše. Od dosad pronađene grobne keramike na području Dalmacije, po oblicima i kvaliteti, ističe se nekoliko primjeraka s nekropole Ždrijac kod Nina. Tu je, među brojno otkrivenim zemljanim posuđem, pronađeno i nekoliko posuda s ručkom i nešto kvalitetnijom izradbom,¹³ što nesumnjivo upućuje na zaključak da je to posuđe nastalo utjecajem bogate antičke tradicije s kojom su Hrvati, nakon doseljenja, stupili u izravan dodir.

Poznato je da su Slaveni u svojoj pradomovini spaljivali mrtvace. O tome nam svjedoče i bizantski pisci, koji navode da su pri opsadi Carigrada godine 626. Slaveni, koji su bili u službi Avara, svoje poginule pred tim gradom spaljivali.¹⁴ Pitanje je, međutim, jesu li taj običaj Slaveni donijeli i na jug, tj. na područje Dalmacije. Sigurnih dokaza da su Hrvati nakon doseobe u zaleđe Jadranskog mora spaljivali svoje pokojnike, barem zasad, nema. Poneki pojedinačni arheološki nalaz, kao što je to bio grob s paljevinom iz Smrdelja kod Skradina, ili pak slučajno otkriveni tragovi pepela izmiješani s fragmentima zemljanih lonaca u selu Kašiću kod Zadra, nisu dovoljni da bismo po njima mogli zaključivati da su Hrvati i nakon doseobe zadržali običaj spaljivanja pokojnika.¹⁵ Raz-

¹⁰ J. Belošević, *o. c.*, 123—124, tab. LXXX, 1, 2.

¹¹ J. Belošević, *o. c.*, 123—128, tab. LXXXI, LXXXII.

¹² D. Jelovina, *Starohrvatske nekropole*, 131—134; J. Belošević, *o. c.*, 109—115.

¹³ J. Belošević, *o. c.*, 112, Tab. LIII.

¹⁴ Lj. Karaman, *o. c.*, 22.

¹⁵ D. Jelovina, *o. c.*, 67, 68.; J. Belošević, *o. c.*, 67—69.

log da se ritus spaljivanja pokojnika kod starih Hrvata nije mogao održati u novonaseljenim krajevima najvjerojatnije treba tražiti u veoma snažnom utjecaju kasnoantičke i bizantske kulturne baštine, a djelomičnog utjecaja imali su također i Avari nastanjeni u Podunavlju, koji su donijeli obred pokapanja i vjerojatno ga nametnuli pokorenim Slavenima. Grobna arhitektura i način pokapanja nadovezuje se na kasnoantičke tradicije. Gotovo da i nema nekih bitnih razlika između grobova kasnoantičkog i starohrvatskog doba, što svjedoči da su Hrvati, nakon doseljavanja, od zatečenog stanovništva preuzeli ne samo kultno mjesto, već grobnu arhitekturu i način pokapanja pokojnika.¹⁶

Premda su spoznaje o najstarijim slavenskim naseljima nakon doseljenja na ovo područje prilično oskudne, ipak tračak svjetla u tu problematiku unose arheološka istraživanja. Naime, kako smo u samom uvodu istaknuli, u posljednjih nekoliko decenija u sjevernoj i srednjoj Dalmaciji otkriveno je nekoliko ranosrednjovjekovnih groblja s inhumiranim ukopima 7. i 8. stoljeća: Nin-Materize i Ždrijac, Smilčić-Kulica, Kašić-Razbojine, Glavčurak i Maklinovo brdo, Biskupija-Bukorovića podvornice kod Knina, Vrlika-Brig itd.,¹⁷ koje, na temelju općih značajki i datiranih uobičajenih nalaza iz tog vremena (keramičko posuđe, kresiva i noževi), upozoravaju na to da su Hrvati od najstarijeg doba, tj. od početka 7. stoljeća, zaposjeli i nastanili se na čitavom području omeđenom rijekama Zrmanjom i Cetinom. Ta najstarija groblja smještena su uglavnom na osamljenim blagim humcima, padinama iznad plodnih do-

¹⁶ D. Jelovina, *o. c.*, 76.

¹⁷ D. Jelovina, *o. c.*, 25, 44, 46, 48, 53 i 60. U posljednje se vrijeme isključivo poredbenim istraživanjem pokušava dokazati kako slavensku keramiku, koja potječe iz dalmatinsko-hrvatskih groblja tzv. ranog horizonta (Materize, Razbojine, Stankovci, Brig, a dijelom Maklinovo brdo i Ždrijac), valja okvirno svrstati unutar 8. stoljeća (J. Belošević, Starohrvatska nekropola u Stankovcima kod Benkovca, *Radovi Sveučilišta u Splitu*, Filozofski fakultet u Zadru, Zadar 1985, 96). Svaka druga datacija, pogotovu ona koju neki drugi autori datiraju »čak u sredinu 7. st., prozivljna je i neodrživa, jer je arheološki neargumentirana« (J. Belošević, *ibid.*).

Umjesto tako čvrstih i uvjerljivih komparativnih argumenata trebalo bi postaviti samo jedno logično pitanje: prihvaćamo li, prema dosadašnjim historiografskim postavkama, tezu da su Slaveni (Hrvati) naselili ove krajeve početkom 7. stoljeća, odnosno je li njihovo doseljenje završeno do kraja trećeg decenija 7. stoljeća? (F. Šišić, *Povijest Hrvata*, 59; N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, 133). Ako prihvaćamo takvu postavku kao povijesnu činjenicu, onda, htjeli mi to ili ne, moramo biti potpuno sigurni da je tada na ovom prostoru otpočeo prirodni (biološki) proces umiranja, a kada se umiralo, moralo se pokojnike i pokapati. I što ima logičnije nego te grobove, u kojima se kao priloge isključivo nalaze zemljano posuđe, željezni nož i kresivo, a rjeđe pokoji koštani predmet (tipični poganskodobni priloz), pripisati tim najstarijim grobljima na kojima je ukop otpočeo odmah nakon doseljenja Hrvata u ove krajeve. Pogotovu ako se uzme u obzir da je veći dio tih nalaza bio u upotrebi i u pradomovini, a za manji dio (npr. koštani češljevi) smatra se da su ih Hrvati vjerojatno izravno preuzeli od autohtonog stanovništva. Jedinu drugu mogućnost nam je preostala da pretpostavimo: nisu li možda svoje pokojnike naši preci kremirali u jednom od naših najstarijih »krematorija«, ustanovljenom tik uz istraženu nekropolu Maklinovo brdo u selu Kašiću kod Zadra? Ili se, možda, umjesto »krematorija«, među ostalim mogućnostima, tu vjerojatno radi o ostacima ognjišta, koja su mogla pripadati naselju čiji su se umrli korisnici pokapali u grobovima na Maklinovu brdu, u što smo ipak više uvjereni.

lina, a rjeđe na vrhovima brežuljaka i u ravnicama. Među njima postoji sličnost u tome što pripadaju tipu nekropola čiji su grobovi poredani u redove, što znači da su manje-više imali istu orijentaciju. Utvrđeno je više tipova grobova; od grobova koje čine obične zemljane rake do grobova od vertikalno obloženih kamenih ploča ili uslojena (zidanog u suhozidu) kamenja uokolo mrtvaca, a oni opet mogu biti ovalnog, pačetrovinastog i trapezoidnog oblika (Tab. IX). Pogrebni poganski običaji u 7. i 8. stoljeću očituju se u stavljanju priloga u grobove, tj. onih predmeta kojima su se pokojnici za života služili, kao npr. oružje, oruđe, nakit i posuđe u koje se stavljala hrana i piće kao popudbina za drugi svijet. Među najočitije poganske običaje spada i ritualno razbijanje posuđa nad grobom prilikom upriličavanja pogrebnih gozbi,¹⁸ zatim paljenje vatre nad grobom i oko njega kao ritualni čin istjerivanja zlih duhova, te polaganje kamenih ploča iznad pojedinih dijelova mrtvaca, čime se nastojalo spriječiti povratak mrtvaca i time se osloboditi štetnog djelovanja po zdravlje.¹⁹

Iako su spoznaje o najstarijim starohrvatskim naseljima ostale poprilično nepoznate, ipak možemo biti sigurni da Hrvati nisu donijeli sa sobom nikakve stilske značajke graditeljstva. Tomu je razlog što su Hrvati, kao i ostali Slaveni, u prvobitnoj postojbini živjeli u drugačijem podneblju, gdje je kao građevni materijal prevladavalo drvo, a ne kamen što su ga zatekli u novo naseljenim krajevima.

Nema sumnje da su Hrvati na području sjeverne Hrvatske, između Save i Drave, dugo zadržali gradnju stambenih objekata od drva. Ne bi bilo nikakvo čudo da su taj običaj i način gradnje nastojali zadržati i nakon doseljenja na područje Dalmacije, pogotovu tamo gdje su to omogućavali prirodni uvjeti.²⁰ Iako je izgled najranijih kuća i nastamba na ovom teritoriju ostao nepoznat, ipak se na osnovi znanstvenih uporedbi može utvrditi da se pučka nastamba postepeno razvila od starosjedilačke ilirske suhozidne kamene konstrukcije pravokutnih i okruglih jednodimenzionalnih građevina.²¹ Upravo takav način njihove gradnje i stanovanja, to jest primitivna tehnika gradnje suhozida i vjerojatna upotreba drva, šiblja i trske razlog su da nam se nisu sačuvali ni najmanji ostaci tih prvih nastamba. No, bez obzira na to što su nam s obzirom na gradnju i oblike najranijih nastamba i drugih građevinskih objekata još uvijek ostale mnoge nepoznanice, sva je prilika da su oblici pučkih nastamba nastali kombinacijom općih kontinentalnih slavenskih rješenja s konstrukcijom starosjedilačkoiilirskog suhozida. Ovakvu kombinaciju tvorile su najvjerojatnije suhozidne kamene konstrukcije ziđa i drvene kon-

¹⁸ J. Belošević, o. c., 73.

¹⁹ J. Belošević, o. c., 80, 81.

²⁰ J. Korošec, Uvod u materialno kulturu Slovanov zgodnjega sred. veka, Ljubljana 1952, 107—155; L. Niederle, Slovenske starine (prijevod), Novi Sad 1954, 95—123.

²¹ A. Mohorovičić, Sjeverozapadna granica teritorijalne rasprostranjenosti starohrvatske arhitekture, *Peristil*, II, Zagreb 1957, 92; isti, Razvoj nastamba i naselja, Otok Susak, *JAZU*, Zagreb 1957, 360; isti, Analiza razvoja pučkih nastamba na otočkoj skupini Lošinj-Cres, *Ljetopis JAZU*, knj. 60, Zagreb 1955, 392.

strukcije krovništva ispremiješane trskom i šibljem.²² Takav način gradnje stambenih objekata u Hrvata trajao je po svoj prilici prilično dugo, sve do 11. stoljeća, a vjerojatno se, barem u zagorskom dijelu, zadržao i mnogo duže.

Bitne značajke u razvitku materijalne i duhovne kulture Hrvata na tlu Dalmatinske Hrvatske nastaju na prijelazu iz 8. u 9. stoljeće. To je vrijeme obilježeno općim društvenim i kulturnim promjenama uzrokovanim ekspanzijom franačke moći Karla Velikog s jedne strane, i očiglednom prisutnošću stalne bizantske prevlasti u dalmatinskim gradovima na obali s druge strane. Oko i nakon 800. godine, kad dolazi do formiranja prve organizirane hrvatske državne zajednice, a posredovanjem franačkih misionara iz sjeverne Italije, počinje i pokršćavanje Hrvata,²³ koje se, na matičnom tlu prvotne hrvatske države, širilo prilično brzo. Crkvena su središta bila ujedno i rasadišta pismenosti, kulture i umjetnosti, što je umnogome pomoglo da su Hrvati, poput ostalih Slavena, ušli relativno rano u povijesno zbivanje evropskih narodâ. S pokršćavanjem Hrvata dolazi vrlo značajno razdoblje koje se očituje u predromaničkoj i ranoromaničkoj, ili, kako je danas još nazivamo, starohrvatskoj umjetnosti, koja se naročito isticala na dalmatinskom tlu intenzivnom gradnjom sakralnih građevina od 9. do 12. stoljeća. Po dosadašnjim istraživanjima gotovo da nema ni jednog većeg starohrvatskog naselja a da na njemu (ili u blizini) nisu pronađeni barem temeljni ostaci crkve iz tog razdoblja (npr. Sv. Marija Biskupija-Crkvena kod Knina, Kopljane Gornje-Crkvena kod Vrlike, Sv. Spas-Cetina kod Vrlike, Sv. Marta Bijaći kod Trogira, crkva na Begovači u Biljanima Donjim kod Zadra, crkva na Mastirinama u Kašiću kod Zadra, Sv. Križ u Ninu, crkva na Miovilovcu u Pridrazi kod Novigrada, Sv. Ivan na Bribiru kod Skradina, Sv. Stjepan na Otoku u Solinu itd.).²⁴ Brojnost otkrivenih predromaničkih crkvića nesumnjivo upućuje na pojedine specifične momente koji se odražavaju kao rezultat određenih društveno-povijesnih čimbenika. U prvom redu to se očituje u stalnom nastojanju jačanja vlastite potvrde i afirmacije nosilaca novih historijskih nastalih promjena u mladoj hrvatskoj kneževini, ali i u stalnim onodobnim izravnim utjecajima dvaju umjetničkih krugova: zapadnoevropskog i bizantskog.

Starohrvatsko sakralno graditeljstvo karakteriziraju crkvice slobodnih oblika malih dimenzija, raznovrsno koncipiranih tlorisa s osebujnim stilskim značajkama.²⁵ To su uglavnom male crkvice građene u jednostavnoj zidarskoj tehnici, od manjih i pretežno neobrađenih kamenih lomljenaca, pa takva rustična gradnja iskazuje veću upotrebu vezivne smjese. Uza sve te nepravilnosti u tlocrtu, simetriji, u ritmu i ukrasu, njihova se osebujnost naročito očituje u slobodnoj obradi vanjskih i unutrašnjih građevnih elemenata. Vanjske površine zidova obično su raš-

²² D. Jelovina, *o. c.*, 83, 84.

²³ F. Šišić, *o. c.*, 307; N. Klaić, *o. c.*, 203.

²⁴ Usporedi (popis ranosrednjovjekovnih građevina): T. Marasović, Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture, Split 1978, 112, 113.

²⁵ Lj. Karaman, Iz kolijevke hrvatske prošlosti, Zagreb 1930, 9—58; T. Marasović, *o. c.*, 24—64.

članjene i ukrašene lezenama, nišama i lukovima, te malim uskim i nepravilnim prozorčićima, a pokrivene su najčešće svodovima ili kupolama. U tipološkom smislu s obzirom na tlorisnu osnovu, najčešće se istovremeno javljaju dva oblika: centralni i longitudinalni, tj. središnji i uzdužni (Tab. I—V). Ima i takvih s elementima jednog i drugog tipa, iz čega je proizišao tzv. miješani tip (npr. Sv. Spas u Cetini kod Vrlike, Tab. II, sl. 4). Unutar tih glavnih osnovnih oblika često dolazi do odstupanja, tj. do raznovrsnosti unutrašnjeg i vanjskog arhitektonskog rješenja, što upravo i pridonosi njihovoj građevnoj osebujnosti. Pokoji najraniji predromanički sakralni objekt predstavlja zapravo prilagodbu prijašnjih crkava. Osim izvršene pregradnje crkve, kao što je to bilo u Rižanicama iznad Solina, u kojoj je crkvi nađen ulomak zabata s imenom hrvatskog kneza Trpimira, najizrazitiji je primjer takve adaptacije crkva sv. Marte u Bijaćima kod Trogira (Tab. III, sl. 1), gdje su se prilikom njezine gradnje, upotrijebili dijelovi zidova starokršćanske crkve.²⁶

Tipovi crkava centralnog oblika redovito su kružnog tlocrta sa šest ili više polukružnih apsida, kojima dominira središnja kupola (Tab. I, 4). Koliko je taj tip crkvice bio omiljen u starohrvatskoj arhitekturi, najbolje nam svjedoči broj do sad otkrivenih građevina.²⁷ Osim onih koje su građene u dalmatinskim gradovima (Splitu, Trogiru i Zadru), tu su još: Sv. Mihovil u Pridrazi, crkva na Mastirinama u Kašiću, Sv. Marija u Škabrnji, Sv. Ivan na Bribiru i Sv. Mihovil u Brnazama. Njihova brojnost na tlu starohrvatske države isključuje mogućnost spontanog nastanka do kojeg je graditelj mogao samostalno doći, već upozorava na to da je taj oblik izravno preuziman i prenošen.²⁸ Osim crkvice sa šest apsida, centralnom tipu pripadaju još i razne crkvice (Tab. I) kojima je tlocrt riješen u obliku križa (Sv. Križ u Ninu, Tab. I, 1). Prema građevnim elementima, te dijelovima unutrašnje dekorativne opreme, ta zdanja nesumnjivo pripadaju starijem razdoblju, pa ih obično i datiramo u vrijeme od početka, odnosno od prve polovice 9. do završetka 10. stoljeća.

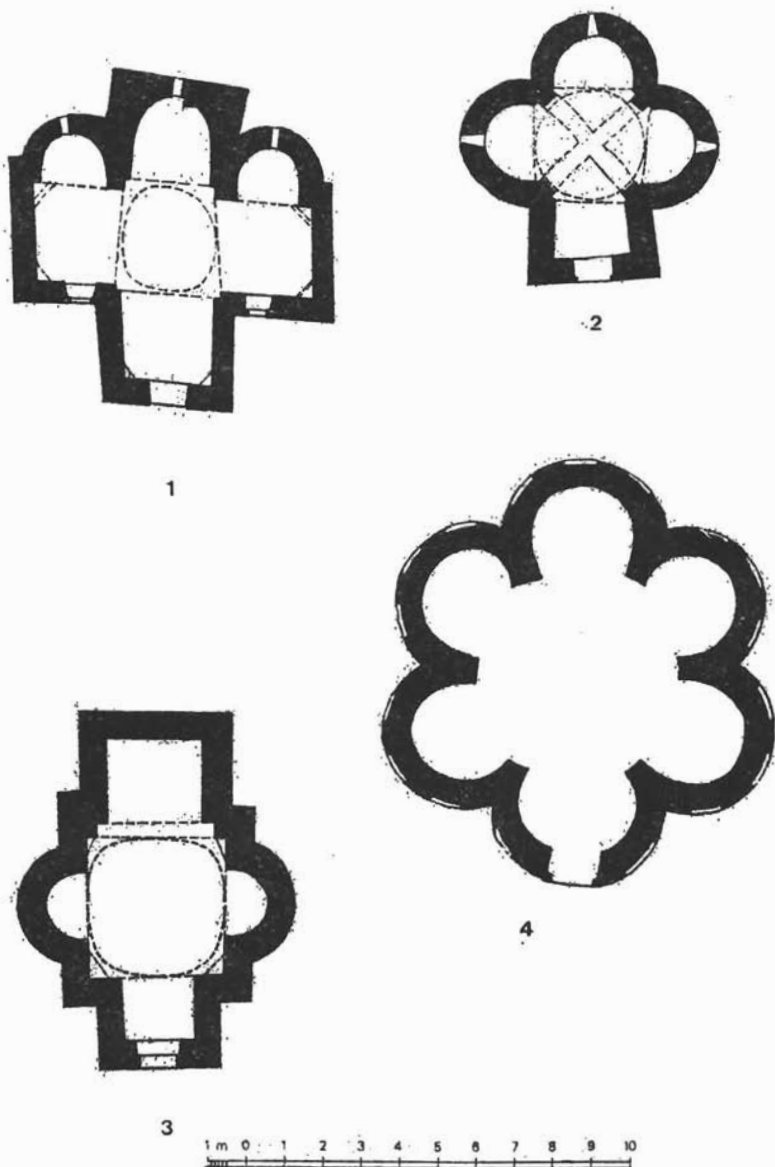
Longitudinalni (uzdužni) tipovi crkava najbrojniji su (Tab. II—V). Te se crkve opet dijele na jednobrodne i trobrodne. Njihova glavna karakteristika je što su im bočni zidovi obično raščlanjeni lezenama ili su zidovi ojačani poluobljima potpornjacima, često su presvođene bačvastim svodom, a na pročelju su poneke imale zvonik. Sva starohrvatska sakralna zdanja bila su pokrivena kamenim pločama, dok su na prozorskim otvorima većinom bile kamene rešetke (transene). Među najveće i najznačajnije trobrodne bazilike na području Dalmatinske Hrvatske potkraj predromaničkog razdoblja, 10. i 11. st., ubraja se crkva sv. Cecilije na »Stupovima« u Biskupiji kod Knina (Tab. IV), pred kojom je, navodno, ubi-

²⁶ Prema rezultatima revizijskih istraživanja (1966—1970) koja još nisu objavljena, dokumentaciju čuva Muzej hrvat. arheol. spomenika u Splitu.

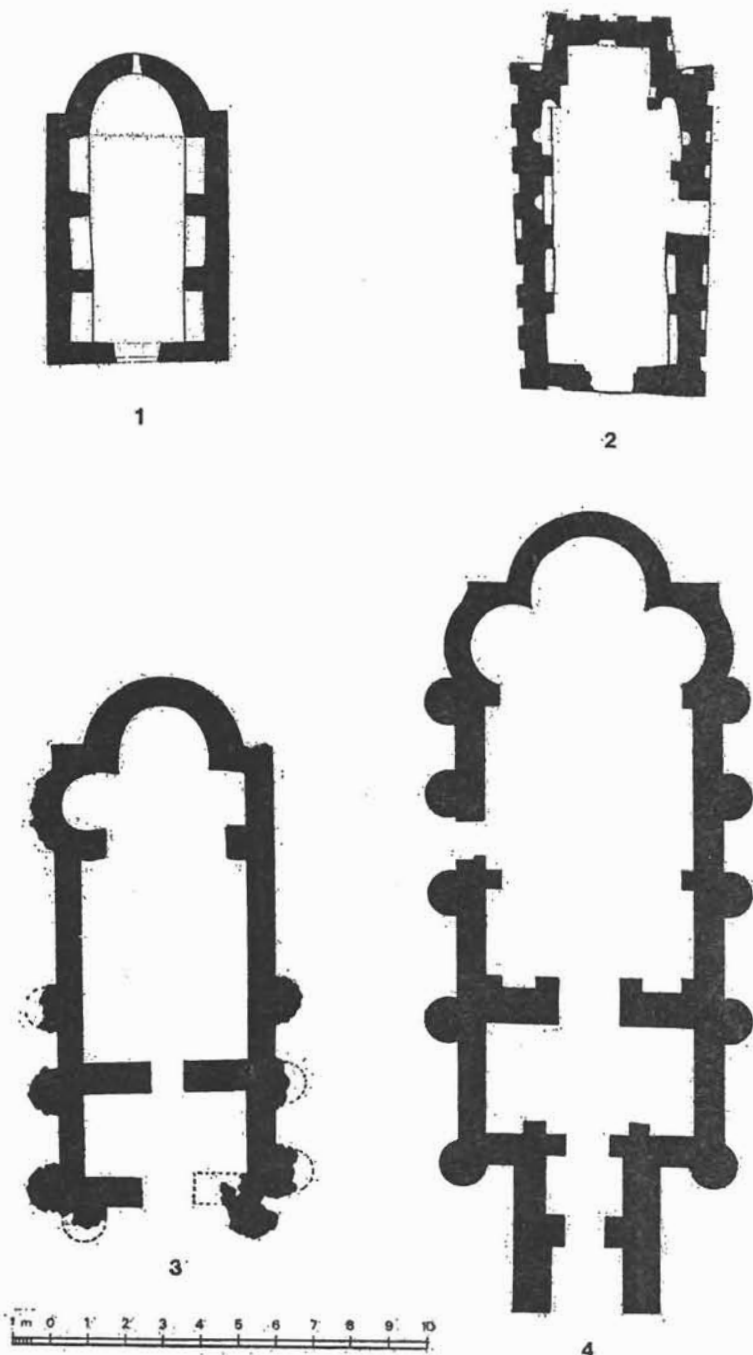
²⁷ T. Marasović, *o. c.*, 31—37, tab. XVI—XX.

²⁸ L. j. Karaman, *o. c.*, 18—20; isti, *Živa starina*, Zagreb 1943, 96; J. Marasović, T. Marasović, M. Marasović, *Crkva sv. Trojice u Splitu*, Split 1971.

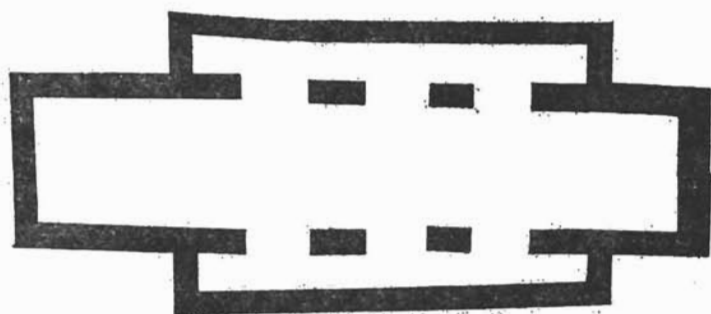

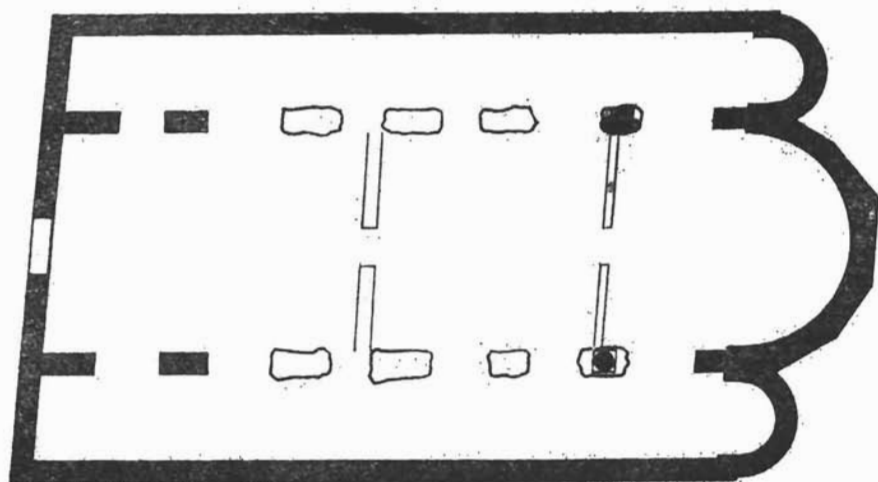
Starohrvatske crkvice centralnog oblika: 1 Sv. Križ u Ninu (I. Petricioli), 2 Sv. Nikola kod Nina (I. Petricioli), 3 Sv. Donat na Krku (A. Mohorovičić), 4 crkva u Kašiću (B. Petrić). — *Kleine altkroatische Zentralkirchen*: 1 *Hl. Kreuz in Nin* (I. Petricioli), 2 *Hl. Nikolaus bei Nin* (I. Petricioli), 3 *Hl. Donat auf der Insel Krk* (A. Mohorovičić), 4 *Kirche in Kašić* (B. Petrić)

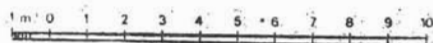
Starohrvatske crkve longitudinalnog tipa: 1 Sv. Martin kod Bobovišća na Braču (D. Domančić), 2 Sv. Juraj kod Kaštel-Starog (D. Marasović - M. Sumić), 3 crkva na Lopuškoj glavici u Biskupiji kod Knina (B. Petrić), 4 Sv. Spas na vrelu Cetine (T. Marasović). — *Altkroatische Kirchen des longitudinalen Typs: 1 Hl. Martin bei Bobovišća auf der Insel Brač (D. Domančić), 2 Hl. Georg bei Kaštel-Stari (D. Marasović - M. Sumić), 3 Kirche auf Lopuška Glavica in Biskupija bei Knin (B. Petrić), 4 Hl. Erlöser an der Quelle der Cetina (T. Marasović)*

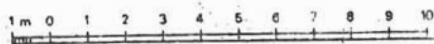
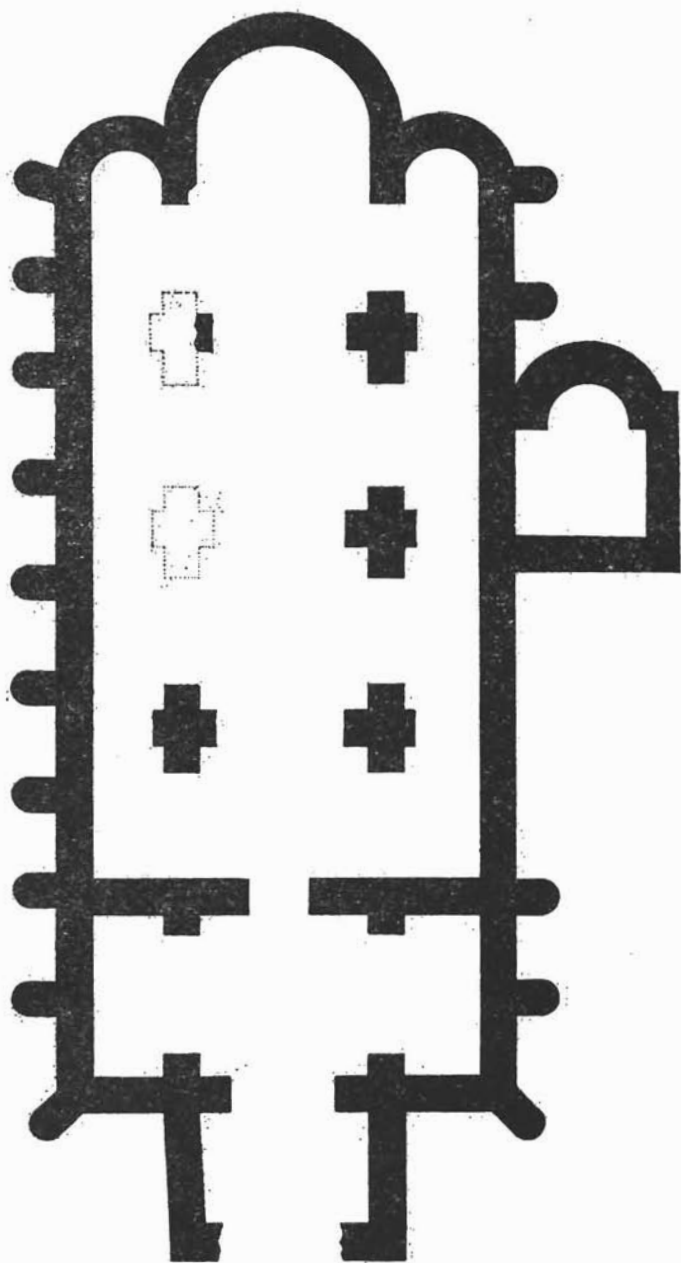
1

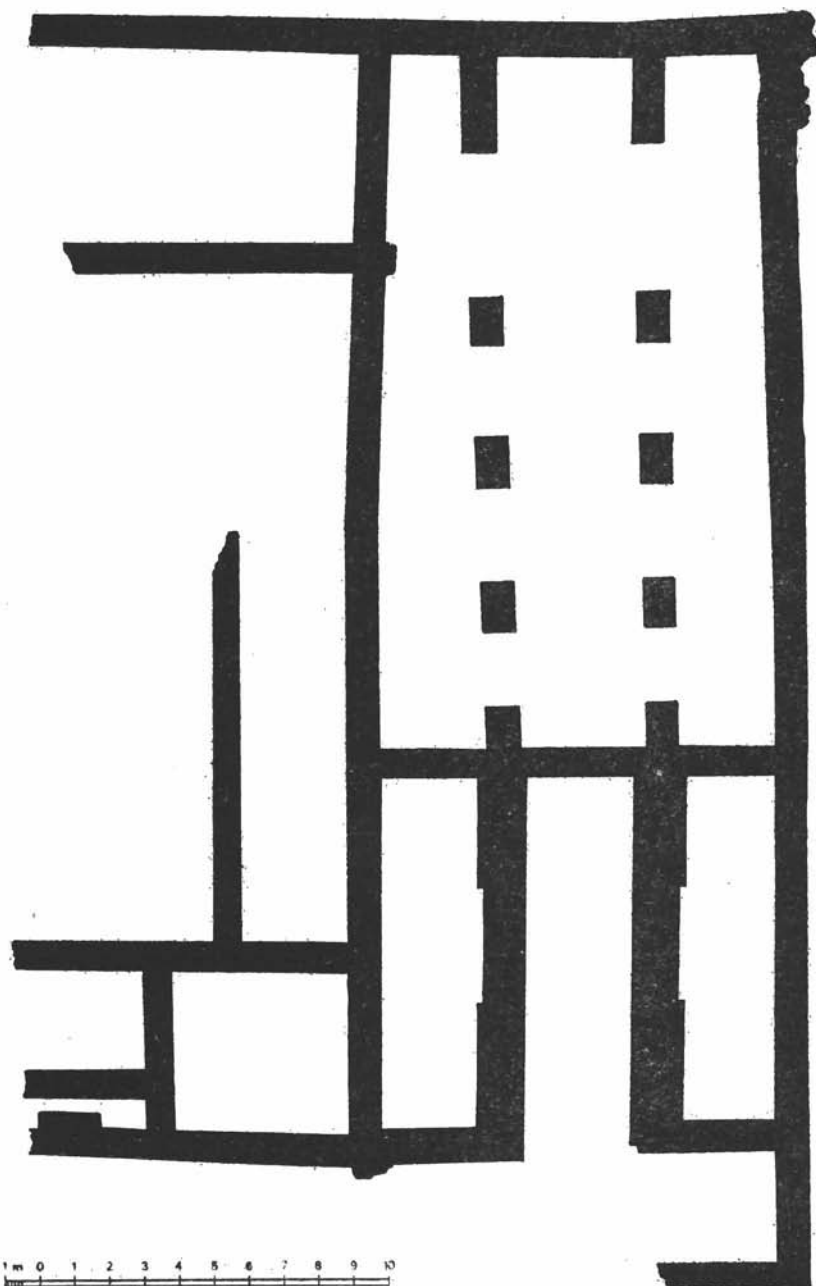
2

Starohrvatske crkve longitudinalnog tipa: 1 Sv. Marta u Bijačima kod Trogira (V. Bakulić), 2 Sv. Marija u Ninu (E. Dyggve). — *Alt-kroatische Kirchen des longitudinalen Typs: 1 Hl. Martha in Bijači bei Trogir (V. Bakulić), 2 Hl. Maria in Nin (E. Dyggve)*

Starohrvatska crkva sv. Cecilije na Stupovima u Biskupiji kod Knina (B. Petrić). — *Alt-kroatische Kirche der Hl. Cäcilie auf Stupovi in Biskupija bei Knin (B. Petrić)*

Starohrvatska crkva sv. Marije na Crkvini u Biskupiji kod Knina (T. Marasović). — *Alt kroatische Kirche der Hl. Maria auf Crkvina in Biskupija bei Knin (T. Marasović)*

jen kralj Zvonimir,²⁹ sv. Petar i Mojsije u Solinu-»Crkvina«, krunidbena crkva kralja Zvonimira, te crkva sv. Stjepana na Otoku u Solinu, u čijem su predvorju nađeni kameni fragmenti natpisa sa sarkofaga kraljice Jelene, zatim crkva sv. Marije na Crkvini u Biskupiji kod Knina (Tab. V) i crkva sv. Marije u Ninu (tab. III, 2). Većina crkava toga tipa, osim nekih izuzetaka, najčešće su nastale nešto kasnije i datiraju se u 10. do završetka 11. stoljeća,³⁰ te čine prijelaz između predromaničke i romaničke arhitekture.

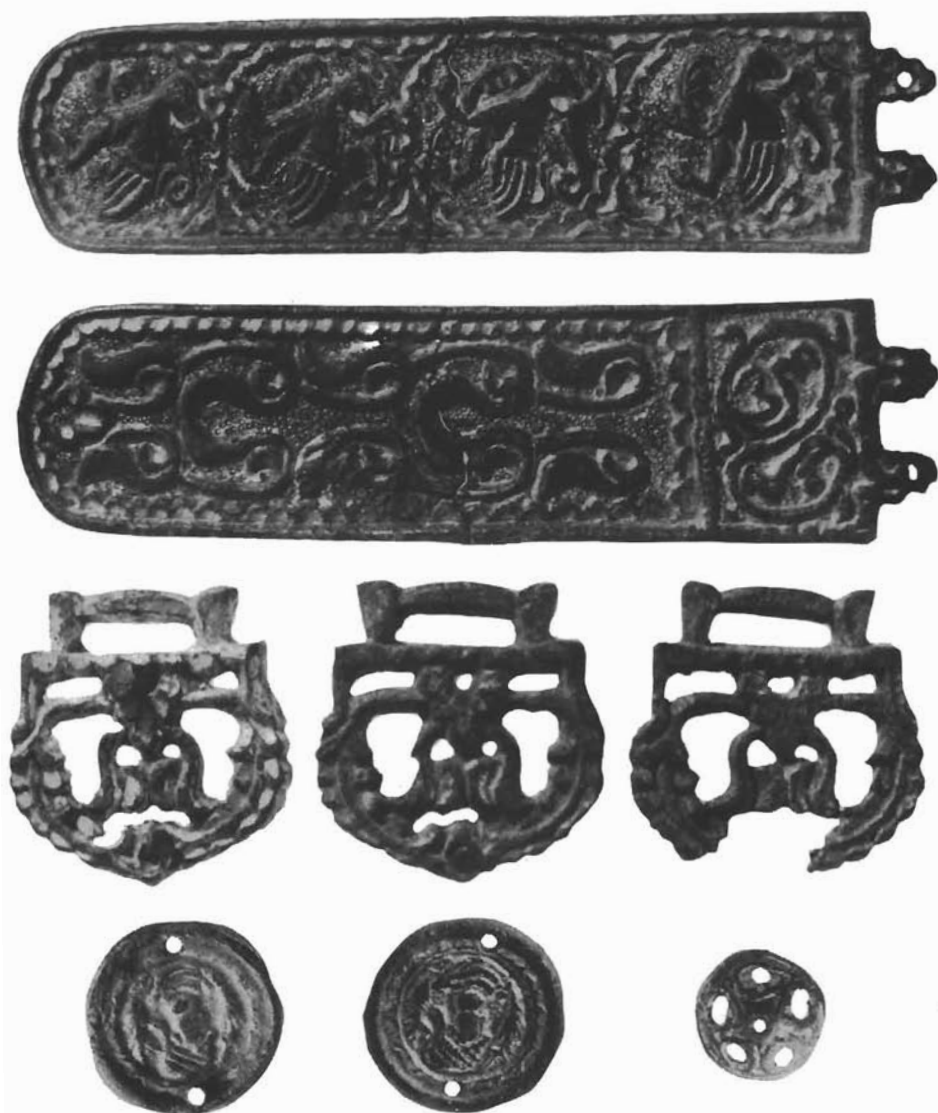
Unutrašnjost starohrvatskih crkvenih zdanja bila je ispunjena raznom kamenom opremom. Najglavniji je dio takve opreme crkvena predoltarna pregrada koja je dijelila svetište od prostora namijenjena vjernicima, a sastoji se od pilastara, pluteja, kolona, kapitela, greda i zabata (sl. 4—10). Tu su još i drugi funkcionalni objekti: oltarni ciborij (sl. 11), kame-nica za krštenje, propovjedaonica, dijelovi oltara i dr. Gotovo svi ti dijelovi crkvenog namještaja ukrašeni su brojnim i različitim kombinacijama pleternog ukrasa, a grede i zabati često i natpisom. Najčešći ukras predstavljaju raznovrsne kombinacije troprutih vrpca i pletenica koje ispunjavaju površine tih dijelova. Na pojedinim takvim spomenicima sačuvali su se i tragovi boje (crvena, modra i zlatna), što upućuje na to da su pokoji od tih spomenika bili i polikromirani. Danas raspoložemo sigurnim potvrdama da su to djela domaćih majstora klesara, koji su svojim umjetničkim ukusom pronalazili i stvarali vlastite brojne varijante, zbog čega te spomenike i nazivamo starohrvatskim. To nam najbolje ilustriraju pojedini ciboriji (Biskupija-Crkvina kod Knina, Bijaći kod Trogira) koji se ističu raznovrsnim repertoarom ukrasnih motiva. Osim pleterne plastike, tu su još najčešće prisutni vegetabilni motivi, te životinjski likovi, što je, naravno, ovisilo i o vremenu u kojem su ti spomenici nastali. Pleterna ornamentika cvate u 9. i 10. stoljeću. Promjene su nastale krajem 10. i početkom 11. st., kad se zbog postupnog sazrijevanja novih društvenih prilika pojavljuje ljudski i životinjski lik, a pleternu plastiku, umjesto geometriziranog tropleta i kuka, zamjenjuju stilizirani vegetabilni motivi, najčešće izraženi stiliziranim palminim grančicama, lozicom i pupoljcima.

Najvjerojatnije je da se predromanička skulptura razvijala pod utjecajem kasnoantičke starokršćanske i bizantske crkvene umjetnosti. Na to nas naročito upućuju pojedini ukrasni elementi u obliku kršćanskih skulpturalnih simbola, te pojedini pleterni motivi koji se svojom sličnošću podudaraju s onima pronađenima u sjevernoj i srednjoj Italiji.³¹ Iz posve se razumljivih razloga predromanička umjetnost, koja je isključivo vezana uz sakralnu arhitekturu, najprije stala primjenjivati u gradovima na istočnojadranskoj obali, a odatle se brzo širila u njihovo zaleđe i dalje razvijala na teritoriju srednjovjekovne hrvatske države.

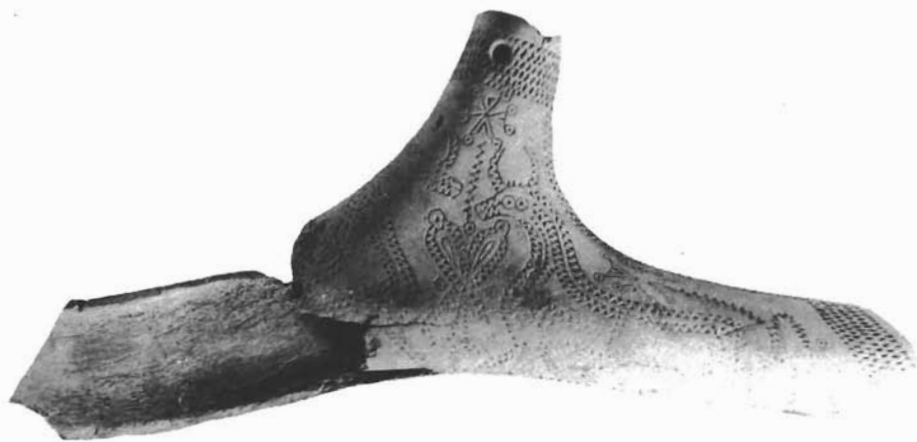
²⁹ S. Gunjača, Ostaci starohrvatske crkve sv. Cecilije na Stupovima u Biskupiji kod Knina, *SHP*, ser. III, sv. 5, Zagreb 1956, 65; T. Marasović, o. c., 64, tab. XLII, 3.

³⁰ Lj. Karaman, Iz kolijevke hrvatske prošlosti, Zagreb 1930, 62; T. Marasović, o. c., 88, tab. LXI.

³¹ I. Petricioli, Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji, Zagreb 1960, 6.

Dijelovi brončane pojasne garniture iz Smrdelja kod Skradina. — *Teile einer
bronzenen Gürtelgarnitur aus Smrdelj bei Skradin*

Posude za sol (?) od jelenjeg roga iz Burnuma (Ivoševaca) kod Knina. —
Salzgefäße (?) aus Hirschhorn aus Burnum (Ivoševci) bei Knin

Primjerci zemljanih lonaca iz starohrvatskih grobova (Kašić—Vrlika). —
Exemplare irdener Töpfe aus altkroatischen Gräbern (Kašić—Vrlika)

Tipovi starohrvatskih grobova. — Typen altkroatischer Gräber

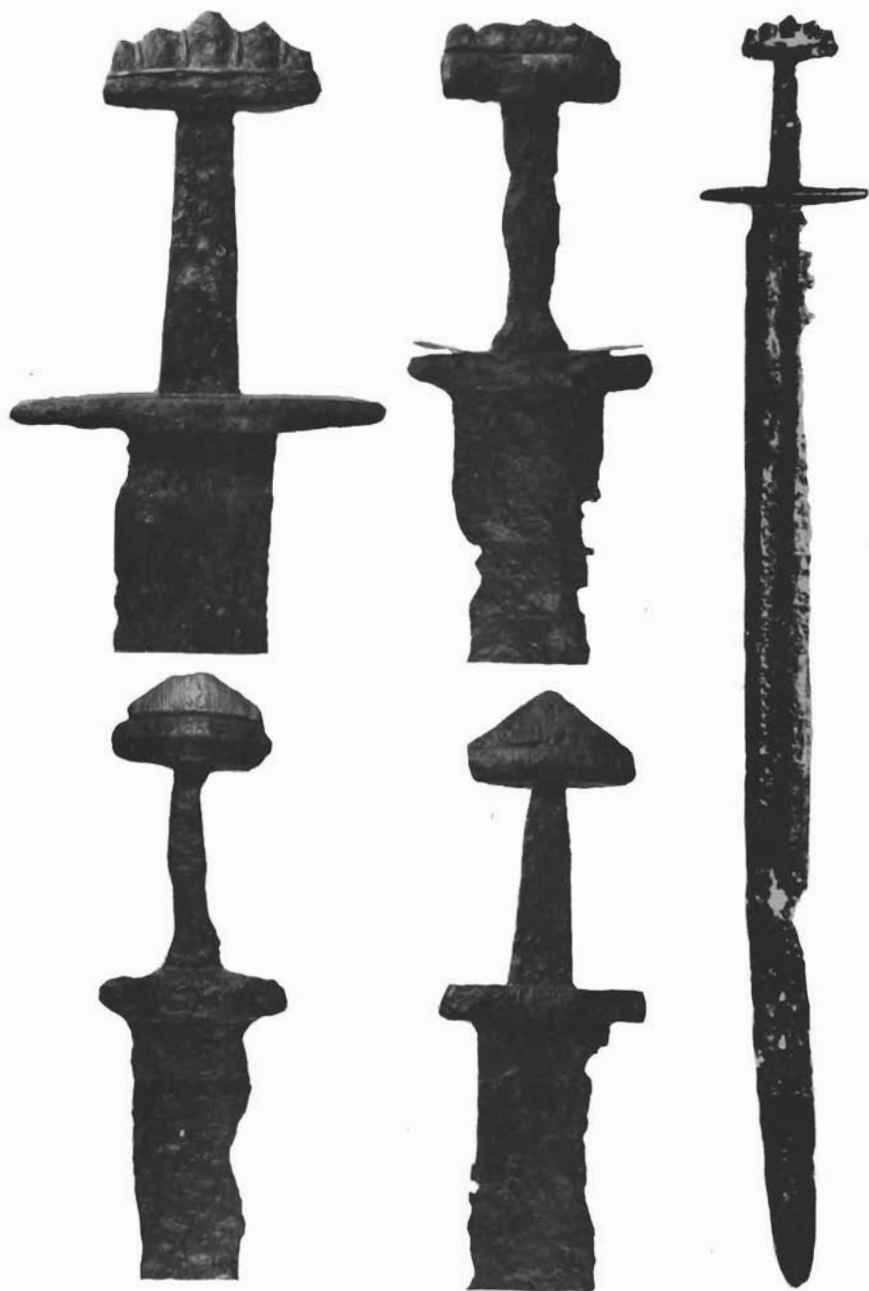

Glavni tipovi starohrvatskih naušnica. — *Haupttypen altkroatischer Ohringe*

Glavni tipovi starohrvatskog prstenja. — *Haupttypen altkroatischer Ringe*

Tipovi starohrvatskih mačeva karolinškog obilježja. — *Typen altkroatischer Schwerter mit karolingischen Merkmalen*

Od osobite su važnosti nalazi kamenih epigrafičkih spomenika, na kojima su uklesana imena hrvatskih dostojanstvenika, župana, knezova i kraljeva, pa kao takvi predstavljaju povijesna vrela prvoga reda, a ujedno su i naš najstariji arhiv u kamenu.

Među najznačajnije takve spomenike spada kamenica za imersiju iz vremena kneza Višeslava iz početka 9. st. (sl. 12) nađena u Ninu, koja osim imena kneza Višeslava svjedoči o vremenu početka pokrštavanja Hrvata.³² Zatim četiri natpisa s uklesanim imenom kneza Branimira, također iz 9. stoljeća. Prvi je nađen u Muću Gornjem god. 1871, a na njemu je uz ime uklesana i godina 888. Njegovo je značenje u tome što nas je kao kašiput upozorio na to gdje se spomenici iz narodne prošlosti nalaze i kako ih treba pronalaziti. Drugi je iz Ždrapnja kod Skradina, treći potječe iz Nina, a četvrti iz Šopota kod Benkovca (sl. 7). Ovaj posljednji od posebne je važnosti jer se na njemu, osim imena kneza Branimira, nalazi zasvjedočen etnički i organizacijski politički pojam Hrvata (*DUX CROATORUM*). Po svom značaju ne zaostaje ni raniji natpis na ulomku zabata s imenom kneza Trpimira iz Rižinica kod Solina (sl. 6), te kamena greda i zabat s imenom kneza Muncimira i godinom 895. (sl. 8) iz Uzdolja u Kosovu polju kod Knina. Tu su još i dvije pleterom ukrašene ploče koje su pripadale propovjedaonici (ambonu) iz Kapitula kod Knina, na kojima je ispisano ime Svetislav (?) i Držislav i uz njih opet *dux Croatorum* i *dux magnus*, iz 10. stoljeća (sl. 13), zatim epitaf na sarkofagu kraljice Jelene iz Solina s imenima kralja Mihajla Krešimira II. i Stjepana Držislava, te godinom 976. (sl. 14).

Osim spomenutih najvažnijih epigrafičkih spomenika koji potječu sa matičnog područja starohrvatske države, tu su još mnogi drugi natpisi na kojima se, zbog oštećenosti i manjkavosti, mogu pročitati samo imena osoba, dok su funkcije ili titula tim osobama nepoznate. Tako postoje natpisi s imenima: Budimir, Pribimir, Godedrag, Rastimir, Godečaj, Gastika (župan), Nemira, Zvonimir, Brečko i Radonja. Sva ta dokumentarna baština ima neprocjenjivu vrijednost za osvjetljavanje najstarije hrvatske prošlosti. Zahvaljujući pojedinim takvim spomenicima, otkrivena su mnoga imena hrvatskih vladara i utvrđena kronologija, te međusobni genealoški odnosi (epitaf kraljice Jelene), što je povjesničarima bilo od velike koristi pri rješavanju više povijesnih događaja.

U razvoju pleternog ukrašavanja tijekom 11. stoljeća dolazi do vidnih promjena. Naime, zbog nadošlih promjena u društvenim i kulturno-historijskim prilikama, javlja se težnja za novim umjetničkim izrazom. Tada se, naime, počinje javljati ljudski i životinjski lik. Nove tendencije u ranoromaničkoj umjetnosti očituju se i u tome što se ponovno javljaju davno potisnuti kasnoantički motivi (plastični astragal, pletenice s »okom« itd.). Prijelaz iz predromaničkog u romanički stil nije bio svugdje jednak, niti je bio svugdje istovremen, pa stoga nije ni moguće između

³² L. j. Karaman, O vremenu krstionice kneza Višeslava, *Peristil*, III, Zagreb 1960, 107—109; S. Gunjača, Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji, II, Zagreb 1973, 137—140; I. Petricioli, Krstionica s imenom »Vuisasclavo duci« i problem ninskog baptisterija, *SHP*, ser. III, sv. 14, Split 1985, 125—134.

njih povući određenu razvojnu granicu. S teritorija Dalmatinske Hrvatske postoji popriličan broj skulptura s obilježjem rane i podmakle romaničke umjetnosti, a po tome se može zaključiti da je intenzitet proizvodnje klesarskih radionica, kao uostalom i kod predromaničkog sloga, bio uistinu velik, te da su postojale domaće klesarske radionice, koje su već imale svoju formiranu obrtničku fizionomiju.³³ No i pored tako visokog stupnja razvoja klesarskog obrta, oblikovanje ljudskih i životinjskih likova bilo je poprilično nespretno i rustično. To se naročito zapaža u modelaciji i proporcijama ljudskih figura,³⁴ koje su najčešće prikazane s velikim glavama i relativno kratkim trupom.

Među najznačajnije ranoromaničke spomenike s teritorija Dalmatinske Hrvatske ubrajamo i ulomke kamene rešetke (transene) s kompozicijom likova (sl. 15, rekonstrukcija), obrađenih s obje strane iz Biskupije-Crkvina kod Knina. Od tih likova najpoznatiji je hrvatski dostojanstvenik u srednjovjekovnoj nošnji s mačem i tobočcem (sl. 16). Značajno mjesto zauzima i zabat s likom Bogorodice (s istog nalazišta), izveden u plitkom reljefu ugrebenim crtama (sl. 10). To je u Hrvata prva i najstarija skulptura s prikazom Madone. Po načinu obrade odaje sličnost s bizantskim ikonografskim stilom 11. stoljeća, pa se može dovesti u vezu s izravnim utjecajem bizantskog slikarstva u početnom procesu stvaranja figuralne predodžbe u našoj ranoromaničkoj plastici.³⁵ Tu je još i ulomak pluteja s rustičnim prikazom ratnika s mačem, kopljem i štitom (sl. 17) iz Pridrage-Sv. Martin kod Novigrada, te niz drugih većih i manjih spomenika s plastičnim prikazima svetačkih figura i različitih životinja. Pažnju pobuđuje i plutej s figuralnom kompozicijom koji prikazuje hrvatskog kralja na prijestolju (vjerojatno potječe iz Solina, danas je u Krstionici stolne crkve u Splitu). Kompoziciju na reljefu čine tri ljudske figure, koje osim rustične i stilizirane obradbe (sl. 18), neosporno posjeduju umjetničko značenje.³⁶ Prema stilskim značajkama pokazuje ovaj reljef nesumnjivo bitne značajke ranoromaničke skulpture druge polovice 11. stoljeća.

Iako ne valja spomenuti i dvije ornamentalne ploče (pluteji) s figuralnim kompozicijama iz Kristova života iz crkve sv. Nediljice u Zadru. Po obliku i obradbi oba pluteja imaju identične stilske osobine i predstavljaju u umjetničkoj kreaciji izvanredno klesarsko dostignuće ranoromaničke skulpture 11. stoljeća.³⁷ Po tematici sličan plutej potječe iz crkve sv. Lovre također u Zadru.³⁸ Na njegovoj plohi u dva reda prikazano je nekoliko figuralnih kompozicija s biblijskim prizorima.

³³ S. Gunjača — D. Jelovina, *Starohrvatska baština*, Zagreb 1976, XII.

³⁴ I. Petricioli, *Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji*, Zagreb 1960, 47.

³⁵ K. Prijatelj, *Skulpture s ljudskim likom iz starohrvatskog doba*, SHP, ser. III, sv. 3, Zagreb 1954, 76, 77; I. Petricioli, *o. c.*, 50—53.

³⁶ K. Prijatelj, *o. c.*, 68—71; E. Dyggve, *Oltarna pregrada u krunidbenoj crkvi kralja Zvonimira*, *Vjesnik za arheol. i hist. dalmatinsku*, LVI—LIX, Split 1954—57, 238; I. Petricioli, *o. c.*, 28—32; Lj. Karaman, *Potječe li ploča s likom hrvatskog kralja u splitskoj krstionici iz splitske katedrale ili solinskog Sv. Mojsija? Razprave-dissertationes*, V (*Hauptmanov zbornik*), Ljubljana 1966.

³⁷ I. Petricioli, *o. c.*, 18—23.

³⁸ I. Petricioli, *o. c.*, 37—43.

Osim brojnih spomenika sakralne arhitekture i njima pripadajućeg kamenog dekorativnog namještaja, na matičnom području Dalmatinske Hrvatske od Velebita do rijeke Cetine, otkrivena su i istražena mnogobrojna starohrvatska groblja,³⁹ najčešće nastala uokolo podignutih crkava od 9. do 12. stoljeća. Iz grobova potječe golem fundus nalaza materijalne kulture, među kojim se naročito ističe nakit, oružje, konjanička oprema i pojedini predmeti koji se upotrebljavaju u domaćinstvu. Hrvati su svoje pokojnike već u 7. i 8. st. pokapali u grobove koje su najčešće obično oblagali nepravilnim kamenim pločama, postavljenim vertikalno uokolo pokojnika, ili su grobove zidali manjim kamenim lomljencima u dva-tri reda usuhu, katkad bi ih oblijepili ilovačom (Tab. IX). Pokriv im se sastojao od po nekoliko nepravilnih istih kamenih ploča. Nije rijedak slučaj da se pokojnik polagao i u običnu zemljanu raku bez grobne arhitekture, a ponekad i u drvenom lijesu.⁴⁰ Među rijetke tipove starohrvatskih grobova ubrajamo tzv. presvođene zidane grobnice i kamene sarkofage. Dosad su dvije presvođene grobnice otkrivene samo na nekropoli Crkvina u Biskupiji kod Knina, a kamenih sarkofaga na spomenutom području pronađeno je ukupno šest. Najznačajniji je onaj sarkofag nađen u predvorju crkve sv. Stjepana na Otoku u Solinu iz 10. stoljeća,⁴¹ u kojem je bila ukopana hrvatska kraljica Jelena, zatim iz crkve sv. Marije Biskupija-Crkvina kod Knina iz 9. stoljeća, u kojem su se uz mrtvaca pronašle luksuzno izrađene pozlaćene ostruge i zlatni solidus bizantskog cara Konstantina V. Kopronima i sina mu Lava IV. (751—775).

Običaj pokapanja umrlih u grobljima Dalmatinske Hrvatske bio je sličan onima u drugim slavenskim pokrajinama. Mrtvace se polagalo u grob u ispruženom stavu u odjeći, do njih su slagani predmeti kojima su se za života služili u domaćinstvu ili ratu. Nakit nije trebalo pridodavati jer je već bio na pokojniku; obično nošen na ušima, vratu i rukama, ili je bio obješen o odjeći. Ruke pokojnika položene su na više načina, a najčešće su bile opružene niz tijelo pokojnika. Orijehtacija grobova u pravilu je bila takva da tijelo pokojnika u grobu leži nogama prema istoku, a glavom prema zapadu, tako da je lice okrenuto prema istoku sunca. Odstupanju od tako položenog pokojnika često je bila uzrok konfiguracija terena, želja da se bude što bliže sakralnom objektu, ili samo godišnje doba u kojem je nastao grob. Naime, s obzirom na godišnja doba sunce izlazi i zalazi na raznim točkama obzorja, pa je to imalo utjecaja da ni na jednom groblju orijentacija grobova nije potpuno identična, nego je dolazilo do manjeg ili većeg odstupanja od osnovnog smjera, već prema tomu gdje se sunce nalazilo u vrijeme pogreba. Iako još uvijek nije sigurno utvrđeno jesu li grobovi bili izvana obilježavani nekakvim znakom, ipak smo bliže istini ako pretpostavimo da su znakovi postojali. Za takvu pretpostavku najočitije govore dva argumenta. Prvi je: prilikom is-

³⁹ D. Jelovina, *o. c.*,

⁴⁰ S. Gunjača, Revizija iskopina u Biskupiji kod Knina 1950, *Ljetopis JAZU*, knj. 57, Zagreb 1953, 32; J. Belošević, *o. c.*, 75.

⁴¹ F. Bulić, Izvještaj o crkvi sv. Marije od Otoka i o nadgrobnom natpisu kraljice Jelene, *Vjesnik Hrvatskog arheol. društva*, Zagreb 1901, 193; L. Katić, Solin od VII. do XX. stoljeća, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Split 1955, 17.

kopa rake i gradnje groba valjalo je paziti da se dotični grob pravilno usmjeri, te da se pritom vidi i poštuje red pokapanja, pa su groblja više-manje imala sliku pravilnih redova. Druga potvrda: često se u jednom te istom grobu nalazi po nekoliko umrlih osoba. Dakle, očito se radi o obiteljskim grobnicama, pa je sasvim pouzdano da su članovi obitelji po nekom znaku trebali raspoznavati svoj grob.⁴²

Osim mnogobrojnih naušnica, nakit sačinjava još raznovrsno prstenje, te raznolike aplikacije, dijamanti, đerdani, privjesci i slično. Glavno obilježje ovoj skupini nakita svakako daju naušnice. One se javljaju u nekoliko različitih tipova i u vrlo mnogo varijanata, a izrađene su od srebra, bakra, bronce, pozlaćena srebra i zlata.⁴³ Osim običnih najjednostavnijih karičica i karičica s koljencima i onih tzv. naroskanih, najtipičnije starohrvatske naušnice su s jednom, dvije, tri i s četiri okrugle ili bikonične jagode (Tab. X). Izuzevši obične karičice i njima bliže varijante, sve su naušnice manje-više izrađene kvalitetnom zlatarskom tehnikom filigrana i granulacije ili u njihovom oponašanju. Poneki primjerci naroskanih naušnica po svojoj kićenosti i finoj izradbi u filigranu i granulaciji ili u kombinaciji obiju tehnika, kao i po skupocjenoj kovini od koje su izrađene, mogu se označiti kao najljepši primjerci nakita u Dalmatinskoj Hrvatskoj. To se isto može reći i za naušnice većeg formata s jednom krupnom jagodom, koje su se obično nosile obješene o vrpču ili dijadem obavijen oko glave, ili su se pak upletale u pletenice kose, zbog čega se još i nazivaju ukosnicama ili sljepoočničarkama.

Najraskošniji tip naušnica na hrvatskom povijesnom tlu nesumnjivo su naušnice s tri jednako velike jagode, ukrašene filigranom i granulacijom, koji varira od jednostavnog do vrlo kićenog. Rađene su različitim tehnikama: »na proboj«, ili su pak lijevane, pri čemu se imitiralo filigran i granulaciju. Primjena različitih tehnika u proizvodnji ovog nakita omogućila je majstoru zlataru da ukomponira brojne ukrasne motive, iz čega su proizišle mnoge varijante trojagodnih naušnica. I dok naušnice drugih tipova tijekom 11. i 12. stoljeća polako nestaju, dotle pojedine varijante trojagodnih naušnica traju dosta dugo u kasnom srednjem vijeku, možda sve do 15. stoljeća, što nam veoma zorno potvrđuje da su bile izuzetno omiljen oblik nakita.⁴⁴

Koliko god smo sigurni da su naušnice s teritorija Dalmatinske Hrvatske, koje se datiraju prije 9. stoljeća, proizvodi bizantskih zlatarskih središta, toliko možemo biti uvjereni da su naušnice s brojnih bogatih nalazišta od kasnog 9. do 12. stoljeća (Biskupija-Crkvina kod Knina, Koljane-Vrlika, Begovača-Biljane Donje kod Zadra, Smrdelji-Skradin, Mravince-Solin, Spas-Knin i dr.) proizvodi domaćih zlatarskih radionica koje, prema ponajviše bizantskim uzorima slobodno oponašaju, prerađuju i dalje stvaraju mnoge vlastite varijante.⁴⁵ Upravo te lokalne osobitosti naušnica

⁴² D. Jelovina, o. c., 75, 76.

⁴³ D. Jelovina, o. c., 90—106.

⁴⁴ D. Jelovina, o. c., 99—102.

⁴⁵ Lj. Karaman, Iz kolijevke hrvatske prošlosti, Zagreb 1930, 85; D. Jelovina, o. c., 92.

dopuštaju mogućnost da ih vremenski i prostorno možemo svrstati u određenu i jedinstvenu skupinu nakita, pa ih zato i valja pripisati dalmatinsko-hrvatskoj, odnosno starohrvatskoj nakitnoj (kulturnoj) skupini.

Postojanje domaćih zlatarskih radioničkih središta na matičnom tlu starohrvatske države od 9. do 12. stoljeća, osim velikog broja nalaza naušnica, nesumnjivo potvrđuju još i nalazi kamenih kalupa za lijevanje naušnica, te nekoliko primjeraka neuspjelo lijevanih naušnica (Biskupija-Knin, okolica Knina),⁴⁶ koje su kao takve bile nedovršene i odbačene (sl. 19).

Poslije naušnica najbrojniju i najraznovrsniju skupinu nakita na teritoriju ranofeudalne Hrvatske predstavlja prstenje (Tab. XI). Po načinu obradbe, oblicima i ukrasu, prstenje se može razvrstati u nekoliko tipova, unutar kojih se prema pojedinim inačicama ukrasa, opet može izdiferencirati više varijanata.⁴⁷ Uglavnom prevladava jednostavno ili manje ukrašeno prstenje, izrađeno od bronce, bakra ili miješane slitine. Osim tih jednostavnijih tipova, iz starohrvatskih grobova 9—12. stoljeća potječe znatan broj prstenja finije i luksuznije izradbe. Takvo je prstenje najčešće od srebra i srebra s pozlatom, a rijetko od zlata. Obično je ono na prednjoj strani ukrašeno rozetama s umetnutim raznobojnim staklom ili kamenom. Ima i takvih primjeraka na kojima je umjesto rozeta plošnata pločica različitog oblička, a na njoj je urezan monogram ili neka druga figuralna oznaka.

Premda je još uvijek teško donositi bilo koji sud o točnom porijeklu ovog prstenja, valja ih ipak smatrati proizvodima domaćih zlatarskih radionica. Iznimku čine pojedini primjerci raskošnije izradbe, za koje treba pomišljati da vuku svoje porijeklo iz kasnoantičkih i bizantskih radioničkih središta ili pak da su takvi primjerci njihova imitacija.

Za starohrvatsku materijalnu kulturu karakteristični su još i dijelovi ukrasnih aplikacija i raznovrsni privjesci. Aplikacije su pretežno od pozlaćena srebra, pozlaćene bronce, zatim od brončanog i bakrenog tankog lima. Rađene su tehnikom lijevanja, tiještenja i iskucavanja. Takve pločice predstavljaju uglavnom dijelove dijadema ili ukrasa koji je sačinjavao dio narodne nošnje. Dijademi su ukrasne čeone vrpce, sastavljene od niza kovinskih pločica različitog oblika i ukrasa (sl. 20). Slične pločice te mnogobrojni privjesci mogli su služiti i kao ukras na pojasu, ili su se pričivali na razna mjesta po odjeći. Najviše takvih nalaza potječe iz starohrvatskih grobova otkrivenih na groblju Biskupija-Crkvina kod Knina.

Među prilično rijetke predmete nakita s područja Dalmatinske Hrvatske spadaju ogrlice (đerđani). To pogotovu vrijedi za nizove od kovine. Osim spomenutih zlatnih đerdana, iz grobova hrvatskih odličnica (Golubića kod Knina i Trilja kod Sinja), bizantskog obilježja 7. i podmaklog

⁴⁶ S. G u n j a č a, Postojanje jednog centra za izrađivanje starohrvatskog nakita, *Vjesnik za arheol. i hist. dalmatinsku*, LV—LIX, Split 1954—1957, 231—237; Z. V i n s k i, O postojanju radionica nakita starohrvatskog doba u Sisku, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. ser., sv. IV, Zagreb 1970, 45—92.

⁴⁷ D. J e l o v i n a, o. c., 106—109.

8. stoljeća, valja navesti i đerdan od kovine (Glavičine kod Solina) iz 9—10. stoljeća, koji sačinjava niz polujajolikih privjesaka od pozlaćena srebra ukrašenih filigranom i granulacijom.

Nešto brojniju skupinu đerdana čine nizovi od perla, uglavnom od stakla ili staklene paste, različitih oblika i boja. Pretežno su nepravilno-kružnog, valjkastog ili kuglastog oblika, a boja im je bijela, plava, žuta i siva. Najveći dosad pronađeni đerdan od niza perlica, koji se sastoji od 1040 raznobojnih zrnaca i metalnog privjeska, nađen je u ženskom grobu u Biskupiji-Crkvina kod Knina (sl. 21), zajedno s dva para četvero-jagodnih naušnica i dva jednaka zlatna prstena.⁴⁶ Tu vrst nakita još uvijek nije moguće radionički i vremenski opredijeliti, jer su isti ili slični primjerci bili dugo u upotrebi kod mnogih naroda. Ipak valja pretpostaviti da su takve ukrasne perle dospjele na dalmatinsko tlo najvjerojatnije kao trgovački import u 10. i 11. st. iz bizantskih i kasnoantičkih radioničkih središta širom Sredozemlja.

Nema sumnje da sav ovaj nakit, osim pojedinačnih izuzetaka, kao što je to onaj raniji iz Golubića i Trilja, nije bio nakit uskog kruga vladajućih slojeva. Za njega se posve sigurno može tvrditi da je u pravom smislu bio pučki nakit. Takvu tvrdnju osnažuje velika rasprostranjenost i množina tih predmeta na području Dalmatinske Hrvatske. Sav taj golemi fundus umjetničkih izrađevina, stvoren rukama domaćih majstora zlatara u ranom srednjem vijeku, ima specifičan biljeg vlastite individualnosti. Ta osobitost u kreativnosti i vještini zlatarskog zanatstva najbolje se ogleda u umjetničkoj i tehničkoj izradbi nakita. Ona je toliko specifična i karakteristična po oblicima, motivima i stilu za teritorij ranofeudalne hrvatske države da ga gotovo nije moguće poistovjetiti s istovremenim umjetničkim ostvarenjima zlatarstva u bilo kojoj drugoj zemlji.

U značajnu kulturnu baštinu spadaju i predmeti ratničke i konjaničke opreme, koja se sastojala u prvom redu od oružja karolinškog tipa. To je ponajprije dvosjekli željezni mač, a rjeđe bojni nož i koplje s krilcima. Mačevi su bili često ukrašeni rovašenom ili usukanom srebrenom, brončanom ili mjedenom žicom, a gdjekad i tauširanim ili platiranim srebrenim ili mjedenim ulošcima (Tab. XII). Sječiva mačeva su načinjena od vrlo kvalitetnog, pretežno damasciranog čelika, a obično su se nosili u koricama pričvršćeni remenom o pojas. To se oružje najčešće vezuje za članove vladajućeg sloja ranofeudalnog društva, dok su obično listoliko koplje, bojna sjekira, nož, te luk i strijela bili naoružanje ostalih ratnika.

Gustoća nalaza ratničko-konjaničke opreme, mačeva i ostruga karolinškog tipološkog obilježja na području Dalmatinske Hrvatske znatno je veća nego u ostalim predjelima Jugoslavije. Najviše takvih nalaza potječe iz grobova u dalmatinskom zaleđu, dakle unutar i oko matičnog područja starohrvatske države, s pretežnom koncentracijom nalazišta na teritoriju omeđenom rijekama Zrmanjom i Cetinom. Na tom području ukupno je dosad nađeno 13 mačeva karolinškog tipa i preko 100 nalaza ostruga često s dijelovima garnitura za zakopčavanje na obuću. Naročito valja

⁴⁶ S. Gunjača, Revizija iskopina u Biskupiji kod Knina god. 1950, *Ljetopis JAZU*, knj. 57, Zagreb 1953, 33.

upozoriti na ranokarolinške mačeve i ostruge iz ratničkih i kneževskih grobova Biskupija-Crkvina, popraćene bizantskim solidusom Konstantina V. Kopronima i njegova sina Lava IV (751—775); zatim na one iz grobova s nalazišta Koljane-Crkvina, Nin-Ždrijac i dr. Od kneževskih grobova Biskupija-Crkvina značajno mjesto zauzima tzv. grob 1. U njemu se osim solidusa Konstantina V. Kopronima našlo još par laganih ostruga od pozlaćene bronce s garniturom za zakopčavanje, drvena vedrica okovana kositrom i željezom, bakreni tiganj, bojni nož i mač ukrašen na jabučici srebrenom naroskanom žicom. Na čeličnoj oštrici mača rendgenskim se snimkom uočio natpis *Ulfberht*. Na temelju tog natpisa, tj. radioničke signature, pretpostavlja se da je taj primjerak mača najvjerojatnije importiran iz Porajnja i da je jedan od najstarijih sačuvanih primjeraka sa signaturom *Ulfberht* u Evropi.⁴⁹ Pojedini tipovi mačeva nastali u kasnijem karolinškom vremenu bili su dugo u upotrebi tijekom 10. pa čak i 11. stoljeća. Na te tipove mačeva nadovezuju se u doba romanike mačevi drugačijeg oblikovanja, koji se gdjekad nazivaju »križarski mačevi«. Takav jedan primjerak je pronađen u rijeci Cetini nedaleko Trilja.

Među doista brojnim karolinškim ostrugama 9. i 10. stoljeća s ovog teritorija značajno mjesto zauzima nekoliko parova iz tzv. kneževskih grobova smještenih u crkvi sv. Marije na nalazištu Biskupija-Crkvina, a one su bez sumnje pripadale uglednim osobama vladajućeg sloja. Za te bogato ukrašene ostruge smatra se da po stilu i kvalitetnoj izradbi, te raskošnom ukrasu na plemenitoj kovini, pripadaju među najbolje i najluksuznije izrađene ostruge karolinškog tipa u Evropi 9. stoljeća. To se poglavito odnosi na ostruge pronađene u dvama sarkofazima i jednom ozidanim i presvođenom grobu. Među najljepše ukrašene ostruge, s pripadajućom garniturom za zakopčavanje, ubrajaju se one pronađene u ozidanim i presvođenom grobu mladića (sl. 22).⁵⁰ Ukrašene su cizeliranim pozlaćenim rozetama i nijelom po čitavoj površini. Ostruge s garniturom iz kamenog sarkofaga rimskog porijekla i poklopca načinjenog od rimskog arhitrava s urezanim križem, u kojemu je bila ukopana odrasla osoba, izlivenne su od bronce i na vatri pozlaćene, ukrašene su kvalitetnom tehnikom gustog rovašenja po vanjskim stranama ostružnog luka, na krajevima krakova, na vratu i trnu (sl. 23).⁵¹ Treći par ostruga nešto su la-

⁴⁹ Z. Vinski, Oružje na području starohrvatske države do godine 1000, I Miedzynarodowy kongres archeologii Słowiańskiej, Warszawa 1965, T. III, 1970, 138; isti, O primjeni rendgenskog snimanja pri istraživanju ranosrednjovjekovnih mačeva, *Vesnik Vojnog muzeja*, 11—12, Beograd 1966, 70—84; isti, O nalazima karolinških mačeva u Jugoslaviji, *SHP*, ser. III, sv. 11, Split 1981, 9—54; D. Jelovina, Mačevi i ostruge karolinškog obilježja u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika (Katalog), sv. I, Split 1986, 15, Tab. I, 1.

⁵⁰ F. Radić, Srebrenne ostruge i saponi iz starohrvatskog groba u Biskupiji kod Knina, *SHP*, god. II, br. 1, Knin 1896, 5, 6; Z. Vinski, Oružje na području starohrvatske države, 140, 143; isti, O nalazima karolinških mačeva u Jugoslaviji, *SHP*, ser. III, sv. 11, Split 1981, 24—26; D. Jelovina, Starohrvatske nekropole, 124; isti, Mačevi i ostruge karolinškog obilježja, (Katalog), 24, Tab. VII, 82, 83.

⁵¹ F. Radić, Grobna raka iz starohrvatske biskupske bazilike, *SHP*, god. II, br. 2, Knin 1896, 71—81; Z. Vinski, Oružje na području starohrvatske države, 143; D. Jelovina, Starohrvatske nekropole, 124; isti, o. c. (Katalog), 22, Tab. VI, 72, 73.

ganije (sl. 24), ali tipološki su slične opisanima, potječu iz kamenog sarkofaga u kojem je bila ukopana mlađa osoba u atriju iste crkve. Osim tih kićenih primjeraka postoji još znatan broj jednostavnije rađenih željeznih ostruga 9. i 10. stoljeća (sl. 25), pronađenih ne samo u Biskupiji-Crkvina nego na mnogobrojnim nalazištima istočnojadranskog dalmatinskog zaleđa (npr. Koljane-Crkvina, Nin-Ždrijac, Kašić-Maklinovo brdo, Biljane Donje-Begovača, Ostrovica, Bribir i dr.).⁵²

Prema dosadašnjim rezultatima istraživanja vlada uvjerenje da je znatan dio ostruga karolinškog tipa proizvod domaćih slavenskih radionica,⁵³ a da je tek relativno manji broj, kao što su to naprimjer ostruge iz plemićkih i kneževskih grobova s nalazišta Biskupija-Crkvina, te pojedine druge stilom njima slične, importiran u 9. stoljeću iz zapadne i srednje Evrope.

Dijelovi garnitura za zakopčavanje pronađeni s mačevima i ostrugama u grobovima, te oni slučajni nalazi izvan grobova, razlikuju se međusobno po kovini od koje su zgotovljeni i po obliku i tipološkim pojedinostima. Najveći je broj izrađen u lokalnim radionicama od bronce, zatim od željeza, te bronce s pozlatom i iznimno od srebra, i to tehnikom lijevanja i kovanja. Raznih su veličina i oblika, od skromnih do vrlo raskošnih izradbi; pogotovu se to potonje odnosi na one dijelove garniturâ nađene s ostrugama u kneževskim grobovima unutar crkve sv. Marije u Biskupiji-Crkvina kod Knina, koje su po ukrasu potpuno identične ukrasu na ostrugama.

O porijeklu mačeva i ostruga nađenih na teritoriju ranofeudalne hrvatske države može se zaključno ukratko kazati da se na njima ogleda posve sigurno utjecaj karolinške materijalne kulture na mladu hrvatsku kneževinu. Vjerovati je da je taj utjecaj počeo negdje oko i nakon 800. godine i da je trajao najduže do neposredno prije 878. godine, odnosno prema povijesnim podacima najkasnije od vremena vladanja kneza Borne sve do vladanja kneza Domagoja; nakon čega karolinški utjecaj polako jenjava, i to već za vladanja kneza Zdeslava i posebice Branimira. U navedenom je vremenskom rasponu pouzdano morao postojati import takvih mačeva i ostruga iz Karolinškog Carstva.⁵⁴ Međutim, dok su mačevi rađeni ponajviše u franačkim radionicama oružja u Porajnju, mnogobrojni nalazi pretežno željeznih ostruga, s njihovim regionalno uvjetovanim tipološkim osebujnostima, upućuje na opravdanu pretpostavku da su već u 9. a pogotovu u 10. stoljeću u slavenskim lokalnim radionicama na dalmatinskom području izrađivane ostruge po karolinškom uzoru.

Osim nakita, oružja i konjaničke opreme, sastavni dio starohrvatske materijalne kulturne baštine čine i mnogobrojni predmeti utilitarne funkcije. U prvom redu to su predmeti koji su se najčešće upotrebljavali pri

⁵² Z. Vinski, *ibid.*; D. Jelovina, *Starohrvatske nekropole*, 125.

⁵³ Z. Vinski, *o. c.*, 145, 146; isti, *Ranokarolinški nalazi u Jugoslaviji*, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 3. ser. sv. X—XI, Zagreb 1977—78, 158—162.

⁵⁴ Z. Vinski, *O nalazima karolinških mačeva u Jugoslaviji*, *SHP*, ser. III, sv. 11, Split 1981, 37; isti, *Ponovno o karolinškim mačevima u Jugoslaviji*, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. ser. vol. XVI—XVII, Zagreb 1983—1984, 196; F. Šišić, *o. c.*, 355—376; N. Klaić, *o. c.*, 191—248, 250—259.

svakodnevnim kućnim poslovima. Osim sjekira i noževa, tu su još kresiva, srpovi, šila, vrškovi strelica, potkovice, keramičko posuđe, pršljeni i dr.⁵⁵

Sav taj golemi fundus sačuvanih ostataka starohrvatske materijalne kulture od 7. do 12. stoljeća na tlu ranofeudalne hrvatske države stvoren je rukama domaćih majstora i iskazuje uistinu visok domet umjetničkog stvaralaštva. Njegova kulturna i umjetnička značajka je toliko specifična i karakteristična, po motivima i stilu, da ga je vrlo teško poistovjećivati s istovremenim umjetničkim ostvarenjima u bilo kojoj drugoj zemlji, a to nesumnjivo najbolje potvrđuje da nosi obilježja vlastite individualnosti.

Rad prihvaćen za tisak 18. studenoga 1986.

Zusammenfassung

HAUPTMERKMALE DER ALTKROATISCHEN MATERIELLEN KULTUR DES 7. BIS 12. JAHRHUNDERTS IM GEBIET ZWISCHEN DEN FLÜSSEN ZRMANJA UND CETINA

In der vorliegenden Arbeit unternimmt der Verfasser den Versuch einer synthetischen Darstellung der Hauptmerkmale der altkroatischen materiellen Kultur, die sich im Gebiet von Nord- und Mitteldalmatien, beziehungsweise im mittleren Teil des altkroatischen Staates, erhalten hat, und zwar aus dem Zeitraum vom 7. bis zum 12. Jahrhundert.

Dank der zahlreichen archäologischen Ausgrabungsarbeiten die in den letzten dreißig Jahren auf diesem Gebiet durchgeführt worden sind, verfügt man über wichtigen archäologischen Fundstoff der größtenteils aus Gräbern stammt, und dazu kommen noch einige sehr bedeutende Produkte der s. g. angewandten Kunst (meistens Zufallsfunde aus Gräbern), die aus westeuropäischen und byzantinischen Werkstätten stammen. Der Verfasser versucht im ersten Teil seines Aufsatzes wenigstens etwas Licht in die bisher unerforschten Aspekte des Lebens und der materiellen und geistigen Kultur der Kroaten im Zeitraum seit ihrer Ansiedlung in ihrer heutigen Heimat in den ersten Jahrzehnten des 7. Jhs. bis zum 9. Jh. zu bringen. Unter den Funden nimmt eine goldene Schmuckgarnitur mit mediterran-byzantinischen Merkmalen vom Beginn des 7. Jhs. einen besonderen Platz ein (Abb. 1). Sie wurde in einem Grab in Golubić bei Knin gefunden. Dazu kommt noch eine goldene Schmuckgarnitur aus einem weiblichen Grab in Trilj bei Sinj. In demselben Grab (wahrscheinlich befand er sich im Mund der Verstorbenen als Obolus, wie es heidnischer Brauch war) wurde ein goldener Solidus des byzantinischen Kaisers Konstantin V. Kopronymos und seines Sohnes Leo IV. (751—775) gefunden. Man nimmt deshalb an, daß der Goldschmuck wahrscheinlich Ende des 8. oder Anfangs des 9. Jahrhunderts nach Kroatien gelangte. Aus dieser frühen Zeit gibt es noch etliche Ohringe vom sternförmigen Typ, ferner ein Sammelfund von bronzenen Pressmodellen aus der Hinterlassenschaft eines reisenden Goldschmiedes (Abb. 2)

⁵⁵ D. Jelovina, o. c., 126—131; J. Belošević, o. c., 116—130.

aus dem 7. Jahrhundert, sowie mancherlei Fragmente von gegossenen bronzenen Gürtelgarnituren, die in die Zeit vom Ende des 7. bis Anfang des 9. Jahrhunderts fallen (Taf. VI). Zu den sehr seltenen und bedeutenden Kulturdenkmälern dieser Zeit gehört auch das silberne Räuchergefäß aus Stara Vrljka (Abb. 3), das etwa nach Mitte des 8. Jhs. entstanden ist. Es wurde von fränkischen Missionaren nach 800 nach Dalmatien gebracht, anlässlich der Christianisierung der Kroaten. Neben diesen seltenen und kostbaren Funden gibt es noch viele andere Gegenstände des täglichen Lebens und kosmetische Geräte. Von metallenen Gegenständen des 7. und 8. Jahrhunderts sind Messer, Äxte, Sichel, Schnallen, Nadeln, Ahlen, Feuerstahle und Beschläge am häufigsten, sowie aus Knochen und Horn findet man Käämme, Nadelbehälter und Salzrezipienten (Taf. VII). Ausnahmsweise liegt auch Glasgeschirr vor.

Einzelne Gegenstände aus dieser Zeit tragen teilweise Merkmale einer Verbindung mit urslawischem Kulturgut. Das bezieht sich neben den erwähnten Metallgegenständen hauptsächlich auf die irdenen und hölzernen Gefäße (Taf. VIII), was bestimmt mit dem Glauben an ein Leben nach dem Tode zusammenhängt. Man gab den Toten Gefäße mit Nahrung und Getränken mit ins Grab. Zu den hauptsächlichsten heidnischen Bräuchen gehört auch rituelle zerschlagen der Gefäße und das Zünden von Feuer auf den Gräbern und um sie herum, als ritueller Akt der Vertreibung der bösen Geister, ferner legte man steinerne Platten auf die einzelnen Körperteile der Verstorbenen, um ihre Rückkehr zu verhindern, und sich auf diese Weise vor ihrem schlechten Einfluß auf die Gesundheit zu schützen. Die keramischen Gefäße weisen neben einzelnen spätantiken Details bodenständige Merkmale der lokalen Produktion auf, die sich in der ziemlich primitiven Bearbeitungstechnik bemerkbar machen.

Dieser reichhaltige archäologische Fundstoff stammt aus untersuchten, Gräberfeldern mit inhumierten Bestattungen des 7. und 8. Jhs. Neben einigen Einzelgräbern handelt es sich um folgende wichtigste Gräberfelder: Nin-Materize, Nin-Zdrijac, Smilčić-Kulica, Kašić-Razbojine, Kašić-Glavčurak, Kašić-Maklinovo brdo, Biskupija-Bukorovića podvornice und Vrljka-Brig. Zwischen ihnen besteht eine Ähnlichkeit insofern, als sie dem Gräberfeldertyp mit Reihengräbern angehören, was bedeutet daß sie alle mehr oder minder dieselbe Orientierung hatten. Mehrere Gräbertypen wurden festgestellt; von gewöhnlichen Erdgräbern bis zu Grabstätten aus vertikalen steinernen Platten oder Trockenmauern die den Toten umgaben, und diese wieder können eine ovale, rechteckige oder trapezoide Form haben (Taf. IX). Solche Gräbertypen blieben bei den Kroaten bis zum 12. Jh. und auch später noch im Gebrauch.

Obzwar wir über das Aussehen der frühesten Siedlungen (Häuser und Unterkünfte) noch immer nichts wissen, ist der Verfasser der Meinung, daß man aufgrund von wissenschaftlichem Vergleichsmaterial voraussetzen kann, daß sie sich allmählich aus den alteingesessenen illyrischen Trockenmauerbauten von quadratischer und runder Form mit einem Raum entwickelt haben. Solche Formen der Behausungen sind wahrscheinlich durch eine Kombination allgemein kontinentaler slawischer Formen mit Konstruktionen aus Trockenmauern mit Dächern aus Holz, Rohr und Weidengeflecht der alteingesessenen Illyrer entstanden.

Zu bedeutenden Veränderungen in der Entwicklung der materiellen und geistigen Kultur der Kroaten kam es am Übergang vom 8. ins 9. Jahrhundert. Zu dieser Zeit (um und nach 800) wird der erste organisierte kroatische Staat gegründet, und

durch fränkische Missionare die Christianisierung der Kroaten durchgeführt. Mit dem Prozess der Christianisierung der Kroaten beginnt ein wichtiger Zeitraum in dem zahlreiche kirchliche Bauten entstehen. Im mittleren Teil des altkroatischen Staates wurde bis jetzt eine große Anzahl von vorromanischen und romanischen kleinen Kirchen entdeckt, die zweifellos auf einzelne spezifische Momente hinweisen, die sich auf bestimmte gesellschaftlich-historische Ereignisse beziehen.

Für die altkroatische kirchliche Baukunst sind Kirchen von freien Formen, kleinen Dimensionen und verschiedenartigen Grundrissen mit spezifischen Stilmerkmalen charakteristisch. Nach Typologie und Grundriß sind zwei Formen am häufigsten: die zentrale und die longitudinale (Taf. I—V). Die Zentralkirchen haben einen kreisförmigen Grundriß mit sechs oder mehr halbkreisförmigen Apsiden, mit einer dominierenden Mittelkuppel (Taf. I, 4). Die longitudinalen Kirchen sind am zahlreichsten (Taf. II—V). Man unterscheidet einschiffige und dreischiffige Kirchen. Neben den Haupttypen kommen oft auch Abweichungen vor, d. h. es gibt verschiedenartige architektonische Lösungen des Äußeren und des Innenraums, was viel zu ihrer architektonischen Eigentümlichkeit beiträgt.

Das Innere der altkroatischen Kirchenbauten war mit steinernem, dekorativ bearbeiteten Kircheninventar ausgestattet, unter dem die Altarschranken, die das Langhaus vom Chor trennten, die bedeutendsten waren (Teile von Altarschranken, Abb. 4—10). Dazu kommen noch steinerne Altarziborien (Abb. 11), Taufbecken, Kanzeln, Altäre, Türen und Fensterumrahmungen. Alle diese Teile der Kirchengestaltung wurden im 9. und 10. Jahrhundert mit verschiedenartigem Flechtwerk geschmückt. An Balken und Giebeln waren oft Inschriften angebracht. Im 10. und 11. Jh. kommt es zu auffallenden Veränderungen. Statt der Flechtwerkornamente treten vegetabile Motive, sowie menschliche und tierische Figuren auf, abhängig von der Zeit in der sie entstanden.

Von besonderer Bedeutung sind die epigraphischen Denkmäler mit Namen der kroatischen Würdenträger, Župane, Fürsten und Könige. Sie sind geschichtliche Quellen ersten Ranges, und gleichzeitig auch das älteste steinerne Archiv der Kroaten.

Zu den bedeutendsten Denkmälern dieser Art gehört das Taufbecken aus der Zeit des Fürsten Višeslav vom Anfang des 9. Jhs. (Abb. 12). Dazu gesellen sich die Inschriften der Fürsten Trpimir, Branimir und Muncimir, alle aus dem 9. Jh., und der Könige Držislav, Svetoslav, Zvonimir und der Königin Jelena aus dem 10. Jh., sowie noch viele andere Denkmäler mit verschiedenen Namen.

Neben den vielen kirchlichen Denkmälern mit ihrem dekorativen steinernen Inventar, sind auch zahlreiche altkroatische Gräberfelder erforscht worden, die meistens um die Kirchen des 9. bis 12. Jhs. angelegt waren. Aus diesen Gräberfeldern stammt ein großer Bestand an Funden der materiellen Kultur, besonders Schmuck, Waffen, Pferdegeschirr und Haushaltsgegenstände.

Zum Schmuck zählen neben zahlreichen Ohrringen noch verschiedenartige Ringe (Taf. XI), Appliken, Diademe (Abb. 20), Halsketten (Abb. 21), Anhänger und Ähnliches. Am wichtigsten und charakteristischsten sind die Ohrringe. Sie treten in unterscheidbaren Typen und vielen Varianten auf, und sind in verschiedenen Techniken ausgeführt, und zwar aus Silber, Kupfer, Bronze, vergoldetem Silber und Gold (Taf. X). Sie sind mit Filigran und Granulation geschmückt.

Dieser gesamte Schmuck, mit wenigen Ausnahmen, wie die frühen Beispiele aus Golubić und Trilj, ist wahrscheinlich das Werk einheimischer Goldschmiede im

frühen Mittelalter, und trägt den Stempel eigenständiger Individualität. Diese Schmuckgegenstände sind nach Stil, Form und Motiven so spezifisch und charakteristisch für das Gebiet des frühfeudalen kroatischen Staates, daß man sie nicht mit gleichzeitigen künstlerischen Erzeugnissen der Goldschmiedekunst in irgend einem anderen Land vergleichen kann.

Zu den bedeutenden Denkmälern der materiellen Kultur gehören auch die zahlreichen Ausrüstungsgegenstände von Kriegerern und Reitern. Es handelt sich in erster Linie um Waffen vom karolingischen Typ, wie eigens dem zweischneidigen eisernen Schwert, seltener um Kampfmesser und Flügellanzten. Die Schwertgriffe sind öfters mit gekerbtem oder gedrehtem Silber-, Bronze- oder Messingdraht geschmückt, manchmal auch mit tauschierten oder plattierten Silber- und Messingeinlagen (Taf. XII). Außer Schwertern kommen noch einfache Blattspeere, Kampfbeile, Messer und Pfeilspitzen vor.

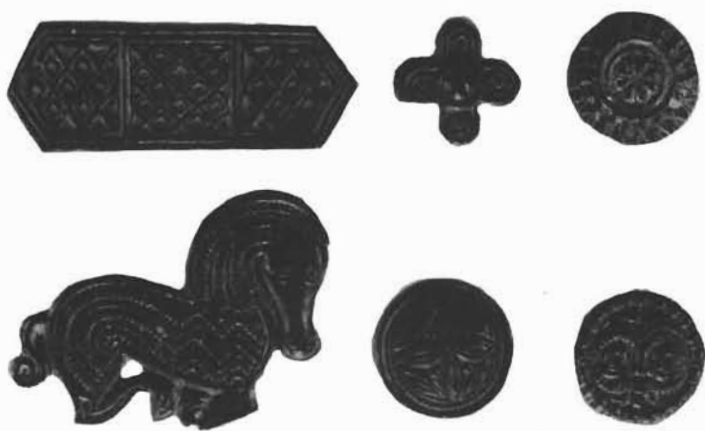
Von Reiterausrüstung sind karolingische Sporen aus dem 9. und 10. Jahrhundert in größter Anzahl erhalten. Einen bedeutenden Platz unter ihnen nehmen einige Paare aus s. g. Fürstengräbern ein, die auf dem Fundort Biskupija-Crkvina bei Knin ausgegraben wurden. Für diese reich geschmückten Sporen (Abb. 22, 23 und 24) nimmt man an, daß sie wegen ihres Stils und der qualitätvollen Ausführung in edlem Metall zu den am besten und reichsten ausgeführten Sporen vom karolingischen Typ aus dem 9. Jahrhundert in Europa zählen. Außer diesen schönen Exemplaren gibt es noch eine große Anzahl einfacher gearbeiteter eiserner Sporen aus dem 9. und 10. Jahrhundert (Abb. 25). Neben Schwertern und Sporen wurden in Gräbern, oder als zufällige Einzelfunde auch Teile von zugehörigen Garnituren gefunden, die sich untereinander durch das Metall aus dem sie gefertigt sind unterscheiden, oder auch durch ihre Form und die typologischen Einzelheiten. Sie sind aus Bronze, Eisen, Bronze mit Vergoldung und nur selten aus Silber. Die Technik der Anfertigung ist Gießen oder Hämmern.

Einen Bestandteil der altkroatischen materiellen Kultur bilden auch die zahlreichen Gebrauchsgegenstände. In erster Linie sind das Gegenstände die bei den alltäglichen häuslichen Verrichtungen gebraucht wurden. Neben Äxten und Messern sind das auch Feuerstahle, Sichel, Ahlen, Hufeisen, Nadelbehälter, keramische Gefäße, Wirteln und anderes.

Dieser gesamte Fundus an erhaltenen Resten der altkroatischen materiellen Kultur vom 7. bis 12. Jahrhundert auf dem Gebiet des frühfeudalen kroatischen Staates, ist hauptsächlich das Werk einheimischer Meister, und zeugt von einem hohen Niveau der künstlerischen Tätigkeit. Die kulturelle und künstlerische Eigenart dieser Gegenstände ist so spezifisch und charakteristisch, was die Motive und den Stil anbetrifft, daß man sie nur schwer mit gleichzeitigen Erzeugnissen aus anderen Ländern vergleichen kann, und das ist zweifellos der beste Beweis ihrer individuellen und eigenständigen Eigenart.

Sl. 1. Zlatna garnitura nakita iz Golubića kod Knina. — *Goldene Schmuckgarnitur aus Golubić bei Knin*

Sl. 2. Primjerci brončanih matrica za tiještenje iz Biskupije kod Knina. — *Exemplare bronzener Pressmodel aus Biskupija bei Knin*

3

4

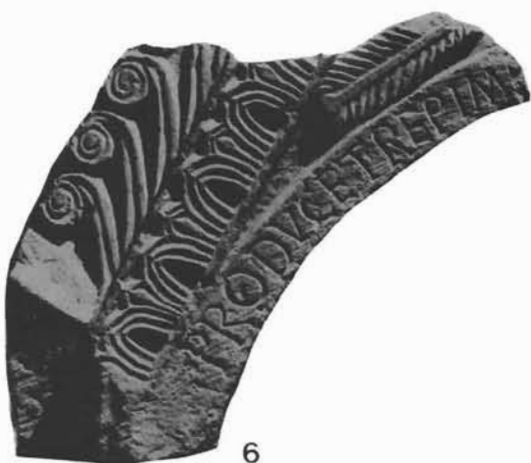
5

Sl. 3. Srebrna kadionica iz Stare Vrljike. —
Silbernes Räuchergefäß aus Stara Vrljika

Sl. 4. Pilastar s kolonom iz Koljana kod Vrljike.
— *Pilaster mit Kolonne aus Koljana bei Vrljika*

Sl. 5. Plutej iz Koljana kod Vrljike — *Pluteus
aus Koljana bei Vrljika*

Sl. 6. Ulomak zabata s imenom kneza Trpimira iz Rižinica kod Solina. — Giebelfragment mit Namen des Fürsten Trpimir aus Rižinice bei Solin

7

8

Sl. 7. Greda i zabat s imenom kneza Branimira iz Šopota kod Benkovca. — Balken und Giebel mit Namen des Fürsten Branimir aus Šopot bei Benkovac

Sl. 8. Greda i zabat s imenom kneza Muncimira iz Uzdolja u Kosovu polju kod Knina. — Balken und Giebel mit Namen des Fürsten Muncimir aus Uzdolje auf Kosovo polje bei Knin

Sl. 9. Kapitel iz Biskupije kod Knina. — *Kapitell aus Biskupija bei Knin*

Sl. 10. Zabat s likom Bogorodice iz Biskupije kod Knina. — *Giebel mit Darstellung der Muttergottes aus Biskupija bei Knin*

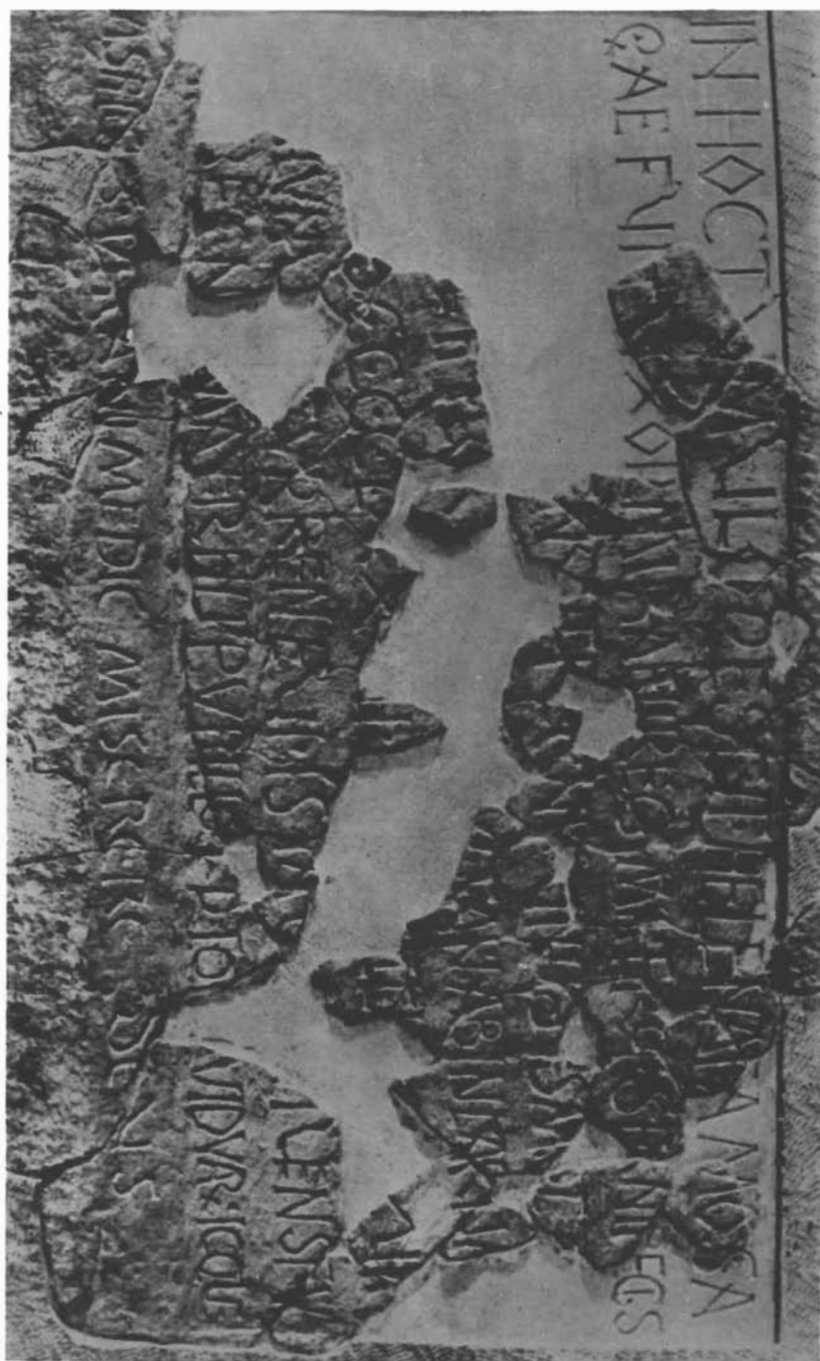
Sl. 11. Ciborij iz Biskupije kod Knina — *Ziborium aus Biskupija bei Knin*

Sl. 12. Krstionica iz vremena kneza Višeslava — Nin. — *Taufbecken aus der Zeit des Fürsten Višeslav — Nin*

Sl. 13. Dijelovi ambona (propovjedaonice) s imenom kraljeva Svetoslava i Držislava iz Kapitula kod Knina. — *Teile eines Ambons (Kanzel) mit Namen der Könige Svetoslav und Držislav aus Kapitul bei Knin*

Sl. 14. Natpis na sarkofagu kraljice Jelene iz Solina. — *Inscript auf dem Sarkophag der Königin Jelena aus Solin*

Sl. 15. Likovna transena (rekonstrukcija, kopija) iz Biskupije kod Knina. — Figürliche Transenne (Rekonstruktion, Kopie) aus Biskupija bei Knin

Sl. 16. Lik hrvatskog dostojanstvenika (detalj transene) iz Biskupije kod Knina. — *Figur eines Würdenträgers (Detail einer Transenne) aus Biskupija bei Knin*

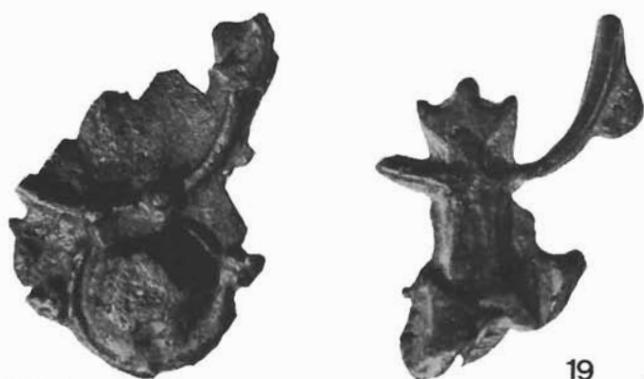

Sl. 17. Ulomak pluteja s likom ratnika iz Pridrage kod Novigrada. — *Fragment eines Pluteus mit Kriegerfigur aus Pridraga bei Novigrad*

Sl. 18. Plutej s likom hrvatskoga vladara iz Splita. — *Pluteus mit der Figur eines kroatischen Herrschers aus Split*

19

21

Sl. 19. Primjerci neuspjelo lijevanih naušnica iz okolice Knina. — *Exemplare mangelhaft gegossener Ohrringe aus der Umgebung von Knin*

Sl. 20. Dijadem na lubanji iz Biskupije kod Knina. — *Diadem auf einem Schädel aus Biskupija bei Knin*

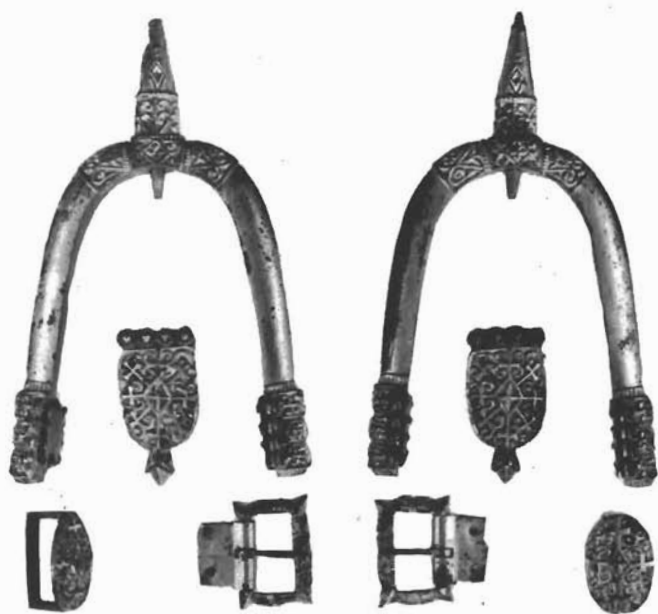
Sl. 21. Ogrlica iz Biskupije kod Knina. — *Halskette aus Biskupija bei Knin*

20

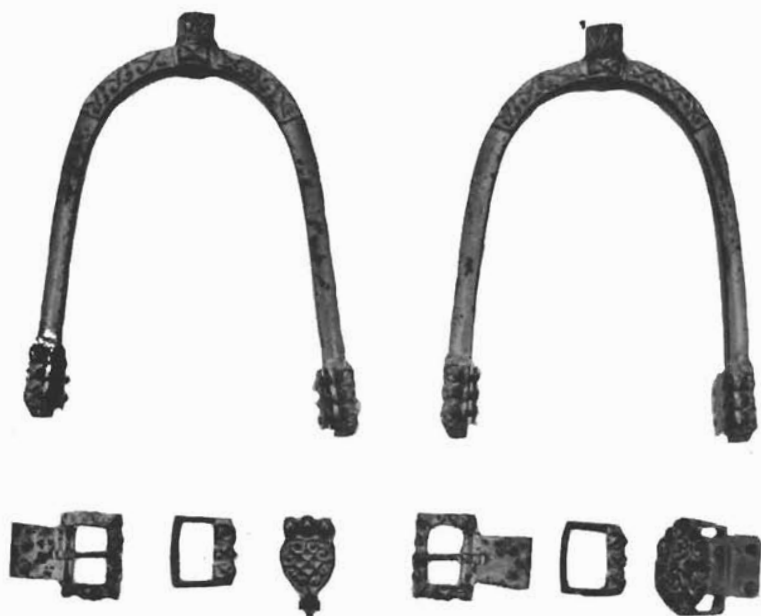

Sl. 22. Pozlaćene ostruge mladića iz Biskupije kod Knina. — *Vergoldete Sporen eines Jünglings aus Biskupija bei Knin*

Sl. 23. Pozlaćene ostruge iz Biskupije kod Knina. — *Vergoldete Sporen aus Biskupija bei Knin*

Sl. 24. Pozlaćene ostruge iz Biskupije kod Knina. — *Vergoldete Sporen aus Biskupija bei Knin*

Sl. 25. Željezne ostruge iz Biskupije kod Knina. — *Eiserne Sporen aus Biskupija bei Knin*